

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

**СЛОБОДЯНЮК ДІАНА ЯРОСЛАВІВНА**

Допускається до захисту:  
в.о. завідувача кафедри  
історії України та спеціальних  
галузей історичної науки,  
д-р іст. наук, професор  
\_\_\_\_\_ Н. Р. Темірова  
« \_\_\_\_\_ » \_\_\_\_\_ 20\_\_ р.

**УСНА ІСТОРІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ:  
РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність 032 Історія та археологія

**Бакалаврська робота**

Керівник:  
Мартинчук І. І., доцент кафедри  
історії України та спеціальних  
галузей історичної науки,  
канд. іст. наук, доцент

**Оцінка:** \_\_\_\_ / \_\_\_\_ / \_\_\_\_

(бали за шкалою ЄКТС/за національною шкалою)

**Голова ЕК:** \_\_\_\_\_

(підпис)

**Вінниця – 2021**

## АНОТАЦІЯ

**Слободянюк Д. Я. Усна історія як джерело до вивчення Голодомору: регіональний аспект.** Спеціальність 032 “Історія та археологія”. Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2021.

У кваліфікаційній (бакалаврській) роботі досліджено регіональні аспекти подій 1930–40-х років в Україні через усні джерела: спогади, коментарі очевидців. Розкриваються теоретичні основи Голодомору через спогади очевидців, що проживали на території Буковини, Поділля та Донбасу. Встановлено змістове навантаження елементів «усної історії», результати опрацювання яких і становлять основу дослідження.

Ключові слова: усна історія, Голодомор, геноцид, українці, національні меншини.

\_\_\_ с., \_\_\_ рис., \_\_\_ дод., \_\_\_ джерел.

Бібліограф.: \_\_\_ найм.

## ABSTRACT

**Slobodyanyuk D. Ya. Oral history as a source for studying of the Holodomor: regional aspect.** Specialty 032 “History and Archeology”. Vasyl Stus Donetsk National University, 2021.

The qualification (bachelor's) work explores the regional aspects of the events of the 1930s and 1940s in Ukraine through oral sources: memoirs, eyewitness comments. The theoretical foundations of the Holodomor are revealed through the recollections of eyewitnesses who lived in Bukovina, Podillya and Donbas. The semantic load of the elements of "oral history" is established, the results of which form the basis of the research.

*Keywords:* oral history, Holodomor, genocide, Ukrainians, national minorities.

## ЗМІСТ

ВСТУП .....	4
РОЗДІЛ І. ФЕНОМЕН ГОЛОДОМОРУ В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ	
ВИМІРІ .....	10
1.1 Злочинна політика геноциду в 1932–1933 роках .....	10
1.2 Голодомор в Україні: порівняльна характеристика регіонів .....	15
1.3 Голодомор в Україні 1946–1947 років .....	19
РОЗДІЛ 2. ТРАГІЧНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРІВ 1932–1933	
ТА 1946–1947 РОКІВ ОЧИМА ОЧЕВИДЦІВ .....	25
2.1 Свідчення мешканців Буковини щодо подій 1930-40-х років .....	25
2.2 Спогади очевидців подій на території Поділля .....	34
2.3 Спогади мешканців Донбасу – очевидців подій .....	42
ВИСНОВКИ .....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ПОСИЛАНЬ .....	56
ДОДАТКИ .....	60

## ВСТУП

**Актуальність.** Актуальність проблематики Голодомору можна визначити як таку, що його історія на території Буковини, Поділля та Донбасу є частиною української історії. Погоджуюся з висловом молодого німецького історика Гвідо Кноппа про те, що ми відповідальні за пам'ять про власну історію. Щодо інших мотивів актуальності цієї теми, то можна відзначити ще декілька важливих положень. На превеликий жаль, ми мусимо констатувати факт присутності в українському соціумі проявів громадянської пасивності, міжетнічної інтолерантності, соціальної апатії, чого не повинно бути у демократичному суспільстві. Розумне, об'єктивне, неупереджене осмислення, зокрема, складної долі українського народу, можливо, поступово, обережно сприятиме неупередженості думок і оцінок минулого, але тільки у тому випадку, якщо це робиться з правдивих об'єктивних позицій. Голодомор не лише фізичне знищення українського селянства – це, насамперед, злочин проти української нації у глобальних історичних масштабах, злочин – причини, суть та наслідки якого необхідно зрозуміти, дослідити й проаналізувати, щоб ніколи не допустити повторення у майбутньому.

На тлі багатовікової історії українського народу Голодомор став найбільшою катастрофою як за кількістю жертв, так і за силою людських страждань. Тривалий час ця тема перебувала під суворою забороною, але на сьогодні про перебіг Голодомору написано багато наукових праць, книг, статей, свідчень, видано значну кількість збірок з архівними документами та знято фільмів.

**Об'єкт дослідження.** Усна історія як джерело до вивчення історії Голодомору в Україні.

**Предмет дослідження.** Регіональні аспекти трагічних явищ 1930–40 років на території Буковини, Поділля та Донбасу.



**Історіографічний огляд.** У сучасній українській літературі є багато наукових праць, присвячених вивченню проблеми Голодомору, розробкою теоретичного підґрунтя для дослідження даної проблеми наразі займаються як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Загалом використану літературу можна поділити за проблемним принципом: ті, що розкривають тему Геноциду українського народу і ті, які піднімають тему Голодомору на території України та ті, які зберігають в собі свідчення очевидців та їх дітей.

До перших ми можемо віднести книгу Роберта Конвеста “Жнива скорботи” [1]. Дослідження всебічно розкриває правду про геноцид проти українського народу, насамперед його штучність та спланованість радянським тоталітарним режимом. Спираючись на документальні джерела, автор розкриває жахливі картини колективізації та Голодомору 1929-1933 рр., залишаючи за собою право на особистий погляд на висвітлюванні події.

На еволюцію поглядів українських дослідників на проблему голоду 1932-1933 рр. вплинула робота комісії комітету Конгресу США з вивчення голодомору, створеної під тиском американської української діаспори 1984 р. (у квітні 1990 р. за результатами роботи комісії було опубліковано тритомник усних свідчень про голод 1932-1933 рр.; ще в січні того ж року верстку матеріалів привіз до Києва виконавчий директор комісії Дж. Мейс [2], з якими ознайомився С. Кульчицький, член створеної ЦК КПУ комісії з підготовки матеріалів про голод 1932-1933 рр.).

З 1989 р., відколи в Україні почали з’являтися перші розвідки, присвячені проблемі голоду 1932–1933 рр., історіографія Голодомору набула певних рис, визначальною з яких стало тяжіння до концепції геноциду, запозиченої в інтелектуальній культурі української діаспори [3]. Сформована протягом 1960–1980-х рр. і перейнята на український ґрунт парадигма – характеризувалася кількома положеннями: пріоритетом національно-політичних причин голоду над економічними; штучною природою голоду; антинаціональним та антиселянським характером комуністичної влади; прирівнюванням трагедії до Голокосту; поданням

голоду в контексті тривалого українсько-російського конфлікту. Визнання Верховною Радою Голодомору геноцидом у листопаді 2006 р. стало наслідком зусиль певних кіл української інтелігенції та політикуму, які активізували свою діяльність у гуманітарній сфері за часів президентства В. Ющенка. Їх зусиллями тема голоду 1932–1933 рр. стала частиною зовнішньополітичних дій, спрямованих на визнання України у світі.

Як свідчення цього, в опублікованій у 1991 р. монографії С. Кульчицького «Ціна великого перелому» зафіксовано відповідну позицію «Голод і геноцид на селі були запрограмовані завчасно» [4].

Подальший розвиток теми голоду 1932-1933 рр. як голодомору-геноциду засвідчився появою 2003 р. фундаментальної колективної праці Інституту історії України НАН України «Голод 1932-1933 років: причини та наслідки», у якому наголошувалося на національній специфіці голоду: «Терор голодом було застосовано лише в двох регіонах Радянського Союзу – в УСРР і на Кубані. Національна спрямованість терору голодом визначається тим, що в обох регіонах чисельність українців у складі населення перевищувала дві третини. В Україні він був спрямований одночасно проти селян (терор голодом) і проти національної інтелігенції (масові арешти)» [5, с. 511].

Протягом 2005-2008 рр. С. Кульчицький публікує книги, в яких простежується подальша еволюція поглядів історика на голод 1932-1933 рр. в рамках «геноцидної» версії, що, власне, засвідчено в їх назвах, де всюди фігурує термін «геноцид» [6].

Сучасна українська історіографія звертає увагу малодосліджуваним сюжетам широкого спектру наслідків голоду 1932-1933 рр. Вивчаються етнографічні аспекти голодомору як геноциду, його деструктивний вплив на всі сфери української традиційної культури, внаслідок чого була порушена тяглість народних традицій та перерваний природний зв'язок між поколіннями; процеси деформації традиційного способу життя українського селянства, деморалізації

традиційної поведінки селян внаслідок репресивної політики влади; руйнівні зміни у культурі українського селянства: зміни у харчуванні селян, деформацію родинної обрядовості, нищення релігійності селянства і руйнацію народних промислів і ремесел [7].

Проблема голоду 1932-1933 рр. в регіональному аспекті дослідники розглядають на масиві документальних свідчень. Варто звернути увагу на книги Блєднова С. [8] та Марочко В. [9], які детально описують особливості трагедії на території Донбасу. У книгах опубліковані матеріали про репресивні заходи щодо селянства та про Голодомор у Донбасі у 1932–1933 рр., свідчення мешканців краю, фотокопії унікальних архівних документів. У регіональних дослідженнях також опубліковано матеріали про репресивні заходи щодо селянства та Голодомор у Донбасі у 1932–1933 роках, свідчення мешканців краю, фотокопії унікальних архівних документів [10-12]. Автори досліджень на конкретному фактичному матеріалі вказують на причини, хід та наслідки голодомору 1932-1933 рр. на Поділлі та інших регіонах України.

**Мета** студентського дослідження полягає в тому, щоб на основі усних історій (спогадів) очевидців дослідити загальні тенденції, виявити історичні закономірності, особливості виявлення причин та наслідків голодомору 1932-1933 рр. в різних регіонах України.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення **завдань**:

- визначити стан наукового вивчення проблеми;
- охарактеризувати історіографічну джерельну базу;
- з'ясувати дискусійні, проблемні питання стосовно причин та наслідків голодоморів 1932-1933 та 1946-47 рр. в УРСР, їх регіональний аспект;
- розкрити вплив державної політики на формування історичної свідомості громадян.



**Географічні межі.** Використовувались історичні факти, пов'язані з подіями на всій території сучасної України, але акцент робився на спогадах очевидців розглянутих подій на території Буковини, Поділля і Донбасу.

**Джерельна база дослідження.** Необхідно підкреслити, що історики чітко визначили місце свідчень про голодомор у багатогранному джерельному комплексі. Роберт Конквест охарактеризував спогади селян про трагедію 1932-1933 рр. як «непохитні свідчення історичної правди, що їх так довго ігнорували чи обмовляли» [1, с. 12]. Розглядаючи джерелознавчі аспекти голодомору, Джеймс Е. Мейс підкреслив, що свідчення очевидців тих подій становлять «найголовніше, найцінніше джерело», з якого науковці зможуть отримати основу для оцінки не тільки фізичної, а й духовної шкоди, завданої українському народові [13, с. 152, 154]. На важливе наукове значення усних свідчень для культурно-антропологічних й етнографічних досліджень звернули увагу дослідники, які стоять на позиціях правдивого висвітлення голоду 1932-1933 рр. В. К. Борисенко слушно зауважила, що усні свідчення про геноцид відкривають досі незнайомі сюжети й версії [14, с. 63]. Публікуючи свідчення очевидців, В. К. Борисенко водночас поглиблює їх джерелознавчий аналіз у контексті усної історії [15, с. 83]. Отже, сучасна історична наука орієнтує на детальне дослідження змісту і структури інформації, яка міститься у свідченнях очевидців голодомору. Зрозуміло, що для всебічної критики цього історичного джерела необхідна значна за обсягом праця, тому у пропонованих нотатках зупинимося лише на окремих аспектах проблеми.

Однак, навряд чи можна говорити, що тодішні суспільна актуалізація і певний державний запит докорінно змінили ситуацію у дослідженнях. Типовими залишались зосередженість на публікації документів [16-19].

Характерним моментом для студій є широке регіональне розмаїття. Дослідники Голодомору представляють університети та науково-дослідні установи майже всіх регіонів України. Водночас, їх розвідки не так вже й часто



зачіпають події безпосередньо в областях та районах УРСР. Більшість з регіональних досліджень зосереджені на описі подій та звернення до спогадів свідків [20-22].

**Методи дослідження.** У процесі роботи використовувалися загальнонаукові й конкретно-історичні методи: аналізу і синтезу різноманітних видів джерел.

**Апробація результатів дослідження.** Основні положення і результати студентського дослідження підготовлені і опубліковані у вигляді статті “Усна історія як джерело до вивчення голодомору і голокосту (на прикладі Буковини і Поділля)” у Віснику студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса у томі 2 № 13 за 2021 р.

**Обґрунтування і характеристика структури роботи.** Робота складається зі вступу, двох розділів, які мають підпункти, висновків та списку використаної літератури.

У першому розділі “Феномен голодомору в сучасному науковому вимірі” розкрито сутність Голодомору, його передісторію. Крім цього автор детально зупиняється на визначенні спільних рис і відмінностей явища Голодомору в різних регіонах України. Другий розділ “Трагічні сторінки історії голодоморів 1932–1933 та 1946–1947 років очима очевидців” містить інформацію про спогади очевидців та їхнє бачення тих страшних далеких для нас подій, яку зібрав автор дослідження. Висновки є підсумком й становлять квінтесенцію науково-дослідницької роботи протягом кількох років. Додатки дають можливість більш детально розкрити обрану тему і проілюструвати злочинність намірів совєтської влади щодо винищення населення країни.

## РОЗДІЛ 1 ФЕНОМЕН ГОЛОДОМОРУ В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ВИМІРІ

### 1.1 Злочинна політика геноциду в 1932–1933 роках

В історії нашого народу протягом століть було багато героїчних, ганебних та страшних подій, однією з яких є Голодомор 1932–1933 рр. Тема його була, є і буде актуальною завжди. Молоде покоління повинно пам'ятати ті жахливі події, вшановувати пам'ять безвинно постраждалих від злочинної політики сталінського уряду і ніколи більше не допустити подібної трагедії, яка могла призвести до винищення всієї української нації.

Терміном геноцид (від грец. *γενος* – “рід, плем'я” та лат. “*caedo*” – “умертвляти” або, згідно з іншою версією, від лат. *Incido* – “переривати”) окреслюють зумисне й організоване винищення груп населення за національними, етнічними, расовими чи релігійними ознаками [23]. Часткове винищення певної, виділеної, згідно зі згаданими ознаками, групи людей також вважають актом геноциду.

На відміну від військових злочинів, злочинів проти людяності чи інших випадків масових убивств, геноцид відрізняється якістю наміру, а також спрямованістю не проти людей загалом, а проти чітко окресленої людської групи. Потрібно також наголосити, що мета геноциду – винищити не конкретних представників певної людської групи, а саму групу як таку.

Як юридичне визначення термін геноцид уперше запропонував американський правник польсько-європейського походження Рафаель Лемкін у книзі “Правління держав осі в окупованій Європі, закони окупації, аналіз управління, пропозиції щодо виправлення”, що побачила світ 1944 р. у США.

Наступний крок щодо визначення політично-правової дефініції поняття геноцид зробила Організація Об'єднаних Націй. Генеральна Асамблея ООН 11 грудня 1946 р. прийняла резолюцію № 96(1), у якій дано визначення геноциду як “відмови від визначення права на існування цілих людських груп” і зазначено, що винні в організації геноциду підлягають покаранню, незалежно від того, є вони приватними особами, державними службовцями чи державними діячами. У резолюції наголошено, що акти геноциду, які вчинив уряд котроїсь країни на своїй території та проти власних громадян, не є внутрішньою справою цієї країни, а потрапляють під міжнародну юрисдикцію, оскільки ці злочини суперечать цілям ООН [24].

Остаточне закріплення поняття геноцид у міжнародному праві відбулося 9 грудня 1948 р., коли ООН прийняла “Конвенцію ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього”. Стаття друга прийнятої Конвенції проголошувала, що міжнародна спільнота вважає геноцидом дії, вчинені “з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку” [25].

Початковий проект Конвенції включав до поняття геноцид і політичні вбивства, себто переслідування політичної групи населення. Прихильники такого доповнення наполягали на тому, що геноцид проти національних, етнічних, расових або релігійних груп здебільшого ставав результатом попереднього політичного конфлікту. Однак через спротив СРСР визначення політична група було вилучене з остаточного тексту Конвенції.

Важливі особливості, які вирізняють злочини геноциду від інших масштабних злочинів проти великих людських груп, це: значні площі території, на якій їх було вчинено, тривалість злочинних дій у часі та організованість виконавців, яких найчастіше підтримував державний апарат. Тому збалансованіший погляд пропонує оцінювати геноцид як жахливий, але важливий



досвід людства, який демонструє не лише темний аспект душі, а й насамперед – приховані деструктивні потенції недемократичних політичних режимів.

Голодомор 1932–1933 рр. (за межами України відомий як *Famine Genocide*, *Ukrainian Genocide*) – навмисно організована шляхом штучного голоду масова загибель українців. Дослідженнями (Джеймс Мейс, Роберт Конквест та інших) було доведено, що Голодомор відповідає загальноприйнятому (резолуція про геноцид, ухвалена ООН у 1948 р.) визначенню геноциду [25]. Цей факт офіційно визнаний урядами України, Австралії, Угорщини, Ватикану, Литви, Естонії, Італії, Аргентини, Канади, Грузії, Польщі, США, Іспанії та Перу.

Ми звикли говорити про Голодомор у хронологічних рамках 1932–1933 років. Однак хронологія голоду на Україні більш складна та проблематична. Його можна було вже передбачити у 1925 р., коли XIV з'їзд більшовицької партії взяв курс на індустріалізацію, яка могла бути здійснена перш за все, за рахунок села, оскільки саме викачування коштів з українських сіл було основним джерелом для її проведення. Колгоспи забезпечували країну дешевим хлібом та іншою продукцією. У ході суцільної колективізації передбачалося вирішити болючу для більшовиків проблему – ліквідувати заможне селянство, яке не підтримувало радянську владу. Вона не збиралася робити українського селянина вільним, оскільки була налаштована за будь-яку ціну досягти своєї мети. Суцільна колективізація, як і колективізація 1918–1928 рр., викликала опір значної частини українських селян.

Кінець 1920-х – початок 1930-х років був складним періодом для більшовицького керівництва щодо утвердження своєї влади на Україні. Потрібно було вирішити національну проблему – поставити на коліна українську націю. Свою ідею щодо зв'язку між нацією та селянством саме Й. Сталін висловив досить чітко, що національна проблема, в самій своїй суті, це селянська проблема. Означати цей вислів міг тільки одне, що до тих пір поки не буде зламано опір українських селян, національна проблема не буде вирішена.

Тоталітарна влада знала про наростання голоду в Україні, але нічого не робила для покращання продовольчого становища. Більше того, в ці трагічні роки більшовицьким режимом були впроваджені нові технології Голодомору: система внутрішніх паспортів, яка не дозволяла залишати села в пошуках продуктів; ретельний контроль на російсько-українському та білорусько-українському прикордонні, з метою не допустити надходження харчів у голодуючі райони; систематична реквізиція абсолютно усіх продуктів харчування; заборона видавати селянам зерно, яке було на складах, залізницях, портах...; арешти і розстріли селян за зрізані колоски; масове виселення селян зі своїх осель, в результаті розпродажі селянських господарств за невиконання хлібозаготівельних планів; відмова влади надати селянам хлібні пайки, які існували в містах і частково видавались сільській інтелігенції; безконтрольне свавілля та насильство над селянами різного роду хлібозаготівельних бригад: судово-слідчих, робітничих, „буксирних”, „похідних”..., зі своїми металевими щупами; занесення сіл і колгоспів на так звану „чорну дошку”, з усіма санкціями та наслідками; посилення контролю і за місцевими партійцями – виконавцями цієї трагедії, за найменший прояв лояльності до селян вони підлягали арешту [26].

Голодомор 1932–1933 рр. за аналізом істориків здебільшого розглядається як складова колективізації (1928–1937). Перелік причин голодомору, як і етапізація колективізації в Україні є варіативними. Одним з варіантів переліку причини голодомору є:

- необхідність знищення українського селянства як свідомої національної верстви, яка загрожувала імперським прагненням Москви;
- непосильні для селян хлібозаготівлі. У 1930 р. з України було забрано третину всього врожаю. Це значно перевищувало природну міру. У 1931 році УРСР належало здати таку саму кількість зерна, що й у 1930 р., хоча врожай 1931 р. був нижчим за врожай 1930 р. на 20 %. З республіки було вилучено не лише

врожай, а й майже половину (45 %) посівного зерна; конфісковано владою продовольчі запаси;

- надмірний хлібний експорт (про що свідчать наведені нижче статистичні дані):

- небажання колгоспників працювати в громадському господарстві;
- економічні прорахунки більшовиків, спроба здійснити соціалістичне будівництво воєнно-комуністичними методами [26, с. 29-32].

У грудні 1932 р. ЦК ВКП(б) скасувало постанову ЦК ВКП(б)У з 18 жовтня, тому що вище керівництво вважало її надмірно “м’якою”, особливо щодо вилучення посівного зерна. Незабаром в Україну стежити за ходом хлібозаготівель приїхав Л. Каганович. Над українським селом нависла смертельна небезпека, якої воно не знало з часів татарських і турецьких навал. Комуністів, які не відповідали вимогам, ліквідовували та замінювали надійнішими людьми. На той час на нижньому рівні рядові бригади активістів, які в Україні прозвали “буксирними бригадами”, часто мало чим відрізнялися від банд головорізів, їхньою звичною метою було побиття людей. Для пошуку зерна вони вживали спеціально виготовлені для них знаряддя – сталеві пруті товщиною в 1,5–2 см і довжиною в 1,5–3 м, з ручкою на одному кінці та гострим наконечником, або чимсь на зразок свердла, – на другому.

У 1931 р. ще траплялися випадки, коли знаходили приховане зерно, інколи 40 кг, часом 80. У 1932 р. не було жодного. Місцеві провідники партійно-державного курсу, звичайно, не потерпали від голоду, оскільки отримували добрі пайки. Кращі з них часом давали їжу селянам, але загалом типовим було таке ставлення: “Нічого з того путящого не буде, якщо жалість зробити пужалном. Треба навчитися годувати себе, навіть якщо інші вмирають з голоду. Інакше нікому буде доставити додому врожай. Якщо твої почуття перемагають розум, лише скажи собі: єдиний спосіб покінчити з голодом – це забезпечити новий урожай”. Результатом кожного разу було (як писала одна жінка своєму чоловікові



до війська) те, що “майже всі люди в нашому селі опухли з голоду, за винятком голови колгоспу, бригадирів та активістів” [1, с. 189-190].

Сотні тисяч хат в Україні стоїть сьогодні пустою – в них немає господарів. Так мститься нам ота зневага до селянина-годувальника, ота злочинна наруга, пекуча несправедливість, апогеєм якої був голод 1932–1933 рр. [16, с. 17-18]. Отже, селянин був природним ворогом комуни і комунізму. Незацікавленість державної партії рятувати селян яскраво проявилася під час голоду. Отже, ми погоджуємося з тими дослідниками, які стверджують, що голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з “куркульським бандитизмом”, конфіскуючи злиденні продовольчі запаси [24, с. 8].

На жаль, страшні обставини злочину та свідома заборона ведення статистики смертності унеможливають встановлення точної кількості загиблих і вичерпного поіменного списку жертв. Голод став зброєю масового біологічного знищення українців. Він на довгі десятиліття порушив природний генетичний фонд, призвів до морально-психологічних змін у свідомості нації. Наслідком злочину геноциду також стало руйнування традиційного українського устрою життя. Українцям як етносу було завдано смертельної рани. 1933 рік став для України часом національної катастрофи, наслідки якої відчуваємо і понині.

## **1.2 Голодомор в Україні: порівняльна характеристика регіонів**

Здавалося б індустріальний Донбас, який здобув славу “всесоюзної кочегарки”, приречений на системний добробут робітників та селян. Однак терикони шахт, ніби одвічні саркофаги полеглим людям, височіли над мальовничими краєвидами аграрно-промислового краю, а чорний дим металургійних заводів чимось нагадував зловісні крематорії. Життя і смерть

крокували поряд, подолавши часові і просторові відмінності між містом і селом, у яких мирно помирали немовлята, підлітки, дорослі жінки і чоловіки, колгоспники, робітники, учні шкіл і студенти вишів. Локомотив історії ніби стартував з теренів Донбасу, а насправді життя зупинилося, тому що смертність у селах перевищувала народжуваність, а брутальність голодоморного повсякдення вражала соціально-психологічними аномаліями (наявність фактів трупоїдства, канібалізму, самогубств, тифу). Факти недоїдання та локального голодування селян Донеччини розпочалися у рудні 1931 р., а протягом лютого – березня 1932 р. голод уразив цілі села. Колгоспи, виконавши і перевиконавши план хлібозаготівлі з урожаю 1931 р., не розраховалися з колгоспниками згідно вироблених трудоднів, залишили їх без хліба та насіння.

Розкуркулених зосереджували у долині “ярки” за с. Лизівка, оточили охороною, а випускали за рішенням коменданта. Селяни почали голодувати. Весною та на початку літа 1932 понад сто районів УСРР опинилися у лещатах голодомору. Українцям запропонували “добувати насіння на місцях”, “мобілізувати усі ресурси для насіння, не зупиняючись ні перед чим”. Продовольчі і насінневі фонди колгоспів були вивезені до елеваторів. 24 березня 1932 р. нарком НК РСІ В.П. Затонський повідомив про те, що колгоспи і селянські господарства Маріупольського, Будьонівського і Сартанського районів залишилися без хліба, а в районі Македонівської МТС Сартанського району масово гинула худоба, колгоспникам “офіційно зерна не видавали”, але план хлібозаготівлі виконали – здали 5 центнерів з 1 га. Уповноважений ЦК КП(б)У В. П. Затонський пропонував “зайнятися викачкою зерна з більш благополучного Мангуського району, натиснути і на відстаючих, але ясно, що виконання плану по культурах – справа безнадійна”. Сподівався на допомогу насінням Маріуполлю з боку Краснолуцького та Краматорського районів, тому що сіяти було нічим [25]. Останній замовчував факт голоду перед Москвою. У квітні 1932 р. Й. Сталін сам поцікавився у нього ситуацією, яка склалася у зв’язку з селянськими повстаннями,

що охопили тоді Україну. Приховування голоду було шкурним, номенклатурним кроком партійно-радянського керівництва, яке боялося сталінського гніву, а він справді спалахнув. Й. Сталін навіть мав намір замінити республіканське керівництво.

Зазвичай селяни промислових районів займалися сезонними заробітками, відтак отримували мізерну платню, інколи продуктовий набір (пайок), адже карткова система хлібопостачання стосувалася окремих соціально-професійних груп міського населення. Встановлені норми денного забезпечення хлібом шахтарів, будівельників, металургів, службовців трималися стабільно восени 1931 р., а протягом січня – квітня 1932 р. скоротилися на 10 % [8, с. 24].

Територія голодомору не обмежувалася адміністративними межами районів сучасних Донецької та Луганської областей. Опубліковані у 2008 р. районні книги запису громадського стану (книги реєстру смерті) зазначених областей розкривають соціальну ситуацію в українських, російських, грецьких, німецьких селах регіону. Основна кількість смертей від голоду припадала на другу половину 1932 р. та протягом першої половини 1933 р. з тенденцією до зменшення восени. Органи загсів реєстрували смертність від голоду випадково і безсистемно, інколи сільради відмовлялися робити записи до актових книг, а якщо і записували, то без фіксації причини смерті. Вони виконували відповідну інструкцію НКВС УСРР, а також Наркомату охорони здоров'я, який заборонив зазначати смерть від голоду. У пункті «причина смерті» писали будь-які діагнози, але найпоширенішим було «виснаження», «загальне виснаження», «безбілковий набряк». Траплялися і відверті зізнання лікарів – «від голоду», «голодна хвороба» [8, с. 26]. Їх наявність у книгах дозволяє констатувати факт голоду у конкретному селі та районі, обставини смерті особи, навіть її соціальне походження і місце проживання. Спалахи епідемії виникали у місцях великих скупчень людей, а також внаслідок жахливої антисанітарії. Причиною смерті стало масове захворювання дизентерією, особливо дітей. Голодні селяни рушили до міст, а разом з ними і



супутні хвороби – тиф, малярія. У березні 1933 р. територія голодомору охопила усі 29 районів Донецької області, тобто 1,2 млн осіб [8, с. 28].

У кожному з районів, але з різною інтенсивністю, від голоду помирали десятки і сотні селян. Виявленням фактів масового голоду займалися не медики, а чекісти, щоб приховати справжні масштаби трагедії. Помирали переважно діти і люди похилого віку, колгоспники з великою кількістю зароблених трудовнів. Органи загсів фактично перестали системно реєструвати смерть від голоду. Однак у книгах, які збереглися до нашого часу, зафіксовано жахливе явище голодомору. Так, на території Авдієвської селищної ради весною літом померли 197 осіб, а кожний десятий від тифу. В Успенській сільраді померли понад 300 осіб, з яких від виснаження 157 селян. Від роботи і недоїдання гинули селяни і коні, які ставали легкою добичею голодних людей. Факти трупоїдства і вживання дохлятини нікого тоді не лякали і не дивували. Архівні документи, раксівські книги про смерть, спогади очевидців відтворюють події тих трагічних років, фіксують обставини та причини смертності. Остання вирізнялася сумною статистикою по селах і родинях. Голодомор уразив 31 сільраду Новопсковського району, але у більшості з них смерть від голоду майже не згадувалася [9, с. 74-75].

Якщо порівнювати масштабність голоду в різних регіонах, можна зробити висновок, що це лихо не обминуло нікого, зазирнуло в кожне місто та село нинішньої України. Геноцид українського народу відбувався у всіх семи тодішніх областях УСРР. Що стосується Донбасу, тут зазвичай населення працювало на будівництві металургійних комбінатів, заводів і в такий спосіб мало хоч якесь карткове забезпечення. Але на Донеччині навіть раніше, ніж в інших регіонах, було запроваджено режим «чорних дощок» – у 1931 р. Порівняно з Полтавщиною чи Дніпропетровщиною, за кількістю втрат Донеччина, звичайно, відрізняється лише тому, що населення міст мало можливість виживати.

Дослідники Голодомору вважають, що Великий Голод було використано для придушення прагнення українців до незалежності, знищення соціально-

економічної бази української національної ідеї та задля знищення української нації як такої. В Україні факти публічного замовчування та навіть заперечення Голодомору можна зустріти сьогодні на кожному кроці. Бо більшовики зовсім не збиралися нищити під корінь всіх українців, вони “перевиховали” їх штучним голодом, позбавивши при цьому національної свідомості, історичної пам’яті та взагалі української ментальності як такої [28, с. 17].

Отже, якщо порівнювати прояви Голодомору у різних регіонів України, можна знайти ряд спільних рис. Серед них найчастіше – спланована конфіскація в селян зернових та всіх інших продуктів харчування. Це поклало початок трагедії. Карально-репресивні методи заготівлі зерна застосовували до кожного села, селянського двору, колгоспу та радгоспу. Також для “успішного” завершення хлібозаготівель почали застосовувати так звані загороджувальні загони навколо українських сіл і на залізницях, які унеможливлювали перевезення “хлібонасіння”. Смертність від голоду була масовою. Значна категорія людей, особливо діти віком до одного року, а також особи похилого віку помирали відразу. Решта гинула від різних хвороб. Особливо важко було пережити холодні пори року.

### **1.3 Голодомор в Україні 1946–1947 років**

Після Другої світової війни в Україні панувала розруха: в руїнах лежало 28 тис. сіл, близько 30 тис. колгоспів, радгоспів і машинно-тракторних станцій. Аграрне господарство республіки було зруйнованим. У ньому залишилось дуже мало фізично здатних до праці людей. Багато чоловіків загинуло на фронтах війни, тривала демобілізація з армії.

Згідно з вказівкою з Москви, Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У був затверджений річний план здачі зерна державі з врожаю 1946 р. у кількості 340

тис. пудів. Незважаючи на прохання першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, хлібозаготівельний план Україні центр не зменшив, натомість зобов'язав беззаперечно і щонайшвидше виконати [29].

Не задовольняючись вивезенням зерна з колгоспів, радгоспів, підсобних господарств, за продрозкладкою відбувалося вилучення зерна з присадибних ділянок селян. У 1946 р. його планували експропріювати понад 3 млн пудів. Щоб викачати зерно, яке для колгоспників та одноосібників було єдиною надією на порятунок, вживалися різноманітні репресивні заходи.

Безперечно, сталінська політика хлібозаготівель стала визначальною причиною голоду 1946-1947 рр. в Україні. Працівники системи держзаготівель (Уповмінзагу) були наділені особливими повноваженнями проведення реквізицій. Керівників колгоспів, які до здачі зерна в рахунок плану хлібозаготівель видавали дешицу голодуючим виробникам хліба на трудодні, піддавали репресіям.

Як зазначав Задніпровський О. І. у своїй монографії “Хроніка голоду 1946–1947 років у Донбасі”: “голод – невід’ємна складова історії України. Про нього на українських землях відомо ще з часів Київської Русі, коли розпочалася систематична реєстрація екстремальних явищ природи, у тому числі й голодних років. Узагальненої картини голоду в Україні ще не створено, тому кожне дослідження з цієї проблеми має важливе значення. Вивчення теми голоду та пов’язаних з ним подій дає можливість глибше зрозуміти минуле нашої країни, щоб краще передбачити її майбутнє. Бо голод – є багатоаспектною історичною проблемою. Тому його дослідження поглиблює знання про соціально-економічний та суспільно-політичний стан України ХХ століття на тому чи іншому етапі її розвитку” [30, с. 14].

Зрозуміло, що план хлібозаготівель на 1946 рік – 340 млн. пудів хліба – був непосильним для України і виконати його було неможливо. Але замість зниження цей план в липні 1946 р. було підвищено 23 областям, серед них – Запорізькій, Сталінській, Київській, Вінницькій, Чернігівській та ін. Вилучення зерна та іншої



сільськогосподарської продукції, мізерна видача чи невидача зовсім зерна колгоспникам на зароблені тяжкою працею трудодні, вибивання непосильних податків, накладених на присадибні господарства селян, викликали майже по всій Україні голод, що швидко поширювався.

Розглядаючи регіональні особливості, слід зазначити, що населення Донецької (Сталінської) області від голоду постраждало чи не найбільше від інших регіонів України. Хоча помилково вважається, що в індустріальному центрі країни голоду не могло бути. І цей міф треба розвіювати в пам'ять про тих, хто загинув від голоду в регіоні. Посуха і неврожай 1946 р. в поєднанні з післявоєнної розрухою надзвичайно загострили продовольче становище в Сталінській області. Однак голоду можна було уникнути, якби країна мала в своєму розпорядженні необхідний мінімум продовольства. На жаль, керівництво СРСР взяло курс на проведення надмірних хлібозаготівель, щоб вже в 1946 р. скасувати карткову систему. Крім того, стали надавати більшу продовольчу допомогу іншим країнам – вивозити туди хліб. Так, тільки у 1946 році було вивезено 1,7 млн тон зерна, а усього за 1946–1948 роки – 5,7 млн тон [31, с. 88].

Отже, для України план хлібозаготівель було значно збільшено (до 362 млн. 750 тис. пудів). Незважаючи на жорстку дію вертикалі: центр – республіка – область – район – сільрада – колгосп, діяльність партійно-командного апарату, десятків тисяч спеціальних уповноважених з хлібозаготівель, зерно до державної “комори” надходило не тими темпами, на які розраховував центр. При тотальній викатці з українського села усього вирощеного план було виконано на 62,4 %. Й. Сталін, його найближче оточення: В. Молотов, Г. Маленков, Л. Каганович вбачали у невиконанні плану не недорід і голод, а незадовільну роботу партійних організацій, радянських органів, голів колгоспів і, навіть, колгоспників, звинувачуючи їх в “антибільшовицькому ставленні до політики хлібозаготівель”, «саботажі», «розкраданні», «розбазарюванні» хліба тощо. Українські селяни, на думку “вождя народів” та можновладців, потребували перевиховання як такі, що

перебували на окупованій території і “зазнали впливу чужої ідеології”. Такого роду звинувачення викликали репресії до обласних та районних партійних і радянських керівників, голів колгоспів і безпосередньо трударів-колгоспників. А голод ставав масовим. Однак замість допомоги з боку держави населення України, найбільше сільське, зазнало жорстокого репресивного удару. Під приводом “економії у витрачанні хліба” за союзними та на їх виконання республіканськими партійно-державними постановами з 1 жовтня 1946 р. з централізованого постачання за хлібними картками було знято понад 3 млн. 500 тис. людей, з них близько 2 млн. 900 тис. сільських жителів, з лихом голоду селяни були залишені і сам на сам. У містах пайкового хліба було позбавлено багато утриманців і дітей, найбільше – у Сталінській, Дніпропетровській, Харківській, Ворошиловградській (Луганській), Одеській областях. Партійно-радянська еліта постачалася через систему закритих спецрозподільників.

Таке становище, зі свідчень очевидців, було характерне для більшості районів Донбасу. Так, Дятленко В. О. з м. Сніжне розповідає: “Їли корінці пролісків, бруньки з дерев, збирали дикий часник, і мама варила суп. Бабуся пекла буряк в духовці. До цього часу не їм моркву і буряк – наївся в 47-му” [32]. Інший мешканець міста, а саме Ямняк Т. П. згадує: “Дуже було скрутно з продуктами. Шахтарям видавали по карткам 1200 г хліба на день, решті – 300 г. Але і за цим хлібом треба було займати чергу звечора і сидіти всю ніч, щоб вранці можливо отримати хліб. В сім’ї було 9 дітей. Я була найстарша, тому найчастіше сиділа в черзі. Коли приносила хліб додому, мама розмочувала його водою, щоб було більше. Навесні збирали в полі мерзлу картоплю, дома на припічку її відпарювали і їли. В лісі збирали жолуді, насіння липи. Мама розпарювала, товкла і ми всі їли. Було дуже скрутно. У сусідів померло троє діточок від голоду” [32].

Починаючи з грудня 1946 року в області все частіше траплялися випадки виявлення голоду. Від поганого харчування люди стали хворіти і вмирати. У листі керівників області, направленому голові Ради Міністрів УРСР і секретарю ЦК

КП(б)У М. С. Хрущову, говорилося: “У колгоспах області на 20.12.46 року налічується до 27 тисяч сімей колгоспників з числа багатодітних, інвалідів Вітчизняної війни, старих колгоспників і сімей загиблих воїнів на фронтах Вітчизняної війни, у яких не виявилось ніяких продуктів харчування” [33, с. 120–124].

Найлютішим голод був узимку та весною 1947 р., перетворившись на голодомор. Вибита з голодуючого українського села сільгосппродукція відправлялася в різні регіони імперії. Україна була головним постачальником зерна для м. Ленінграда, ряду областей РРФСР, овочів – для Москви. Саме в той час, коли люди в Україні голодували і вмирали голодною смертю, багато хліба вивозилося за кордон. За 1946-1947 рр. в країни Західної Європи: Польщу, Чехословаччину, Болгарію, Німеччину, Францію та ін. з СРСР було експортовано 2,5 млн. т зерна [34].

Головне лихоліття вразило майже всю Україну за винятком ряду західних областей. Смертельних мук голоду зазнали хлібороби південних областей УРСР: Херсонської, Миколаївської, Запорізької, Дніпропетровської. Своїми страшними лещатами стискав голод населення Подніпров'я – Полтавської, Київської, Чернігівської, Кіровоградської областей. Тяжко терпіли від голоду жителі сіл та міст Вінницької, Кам'янець-Подільської, Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Сумської, Житомирської областей. В західному регіоні, де селяни зібрали непоганий врожай, загони УПА, організовуючи опір вивезенню зерна, закликали населення допомагати голодуючим, які їхали туди по хліб. “Західняки” рятували від голоду не лише своїх земляків – українців, а й росіян, білорусів, молдаван, які, оминаючи загороджувальні загони міліції, пробивалися з голодуючих областей РРФСР, Молдавії й Білорусії за порятунком, і знаходили його. Але страждали від голоду і жителі західних областей. Найбільше – Ізмаїльської та Чернівецької, де в той час проходила насильницька колективізація. Сім'ям, які вступали до колгоспів, видавали по 200 кг зерна, і вони виживали,



інші – голодували, часто гинули. В цих двох областях того часу смертність перевищувала народжуваність. Найвищою у них була дитяча смертність. Голодуючі змушені були вживати у їжу різні сурогати, траву, листя дерев, м'ясо загиблих тварин, ховрашків тощо. Доходило й до канібалізму. Станом на 2 липня 1947 р. в Україні нараховувалось понад 1 млн. 154 тис. виснажених голодом людей – дистрофіків [30, с. 305]. У голодоморному вирі гинули в основному селяни-хлібороби, робітники. Страждали і помирали у селах і містах України люди різних національностей – українці, росіяни, євреї, болгари, гагаузи, ін. Від штучного голоду за неповними даними в Україні загинуло понад 1 млн. людей. Тоталітарною владою голод, зрозуміло, замовчувався.

Таким чином, досліджуючи матеріали та свідчення, ми бачимо, що “хлібні” труднощі в Україні після війни не з'явилися раптом. Це продовження хронічної проблеми кризи постачання. Екстремальні умови голоду несли загрозу як фізичному, так і психологічному здоров'ю людей. У ситуації небезпеки, постійного напруження, невпевненості у завтрашньому дні, відчаю зазнала кардинальної зміни поведінка людей, яка призвела до руйнації норм та ціннісних орієнтацій. У той же час у післявоєнний період радянське суспільство продемонструвало набутий в роки війни досвід виживання. І цей унікальний досвід потребує ще глибшого і багаторівневого дослідження в майбутньому, з вивченням регіональних особливостей голоду 1946–1947 років.

## РОЗДІЛ 2 ТРАГІЧНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРІВ 1932–1933 ТА 1946–1947 РОКІВ ОЧИМА ОЧЕВИДЦІВ

Ми вважаємо, що найбільш красномовними є свідчення тих, кому поталанило пережити жахіття Голодомору. Саме вони виступають чесними, реальними без будь-якоїсь упередженості.

І хоча спогади очевидців, на відміну від офіційних документів, мають дещо суб'єктивний характер (разом з дійсними фактами містять особисті переживання, в окремих випадках можуть применшувати або перебільшувати), – вони мають повне право на існування як метод усної історії. Цінність таких матеріалів є беззаперечною, оскільки вони не тільки відображають власні переживання безпосередніх учасників подій, подають інформацію так, як цього не може зробити жоден документ, але разом з тим в цілому досить чітко подають загальну картину Голодомору.

### 2.1 Свідчення мешканців Буковини щодо подій 1930-40-х років

Зі слів **Луп'як Галини Іванівни, 1939 р.н., жительки м. Новодністровськ** [35] (родичі проживали на Вінниччині. Сучасна Вінницька обл., Липовецький район, с. Троща): “Пам'ятаю розповіді своєї бабки про те, що коїлося в селі де вони жили та навкруги. Страшно було слухати. Коли була студенткою дещо записала для себе сама не знаю навіщо. Напевно тому, що дуже вразили її розповіді. Розповідала що в сім'ях де було п'ятеро-шестеро та більше дітей часто матерям приходилося робити вибір: або помирати всім, або жертвувати однією дитиною заради життя інших. Вбивали потайки від сусідів, варили, з'їдали... Це було жахливо. А ще варили узвари з будь-якого листя та корінців і пили. Гнила картопля, м'ясо собак та навіть мишей було делікатесом....”.

**Зі слів Завальної Надії Василівни, 1952 р.н., жительки м. Новодністровськ [36]** (родичі проживали на Вінниччині): “Моєму діду в 1933 році було 14. Розповідав, що бачив як сусід збивав дружину у дворі, розривав їй рота, бо сховала у роті копійки, що заробила з продажу “м’яса”. З уривчастих фраз та криків зрозумів, що м’ясо жінка продала своєї дитини. Розповідав дід і про те. Як бачив на цвинтарі жінок з відрізними грудьми. Вночі голодні односельчани ходили на цвинтар “за провіантом”. Жахливо це було діду згадувати, а мені слухати. Запам’ятала на все життя!”

**Зі слів Гончара Петра Григоровича, 1912 р.н., жителя м. Сокиряни, Чернівецької обл., записані Гончаром Василем Семеновичем, 1955 р.н., жителем м. Новодністровськ: [37]** “Мій дід добре пам’ятає період Голодомору 1932–1933. Розповідає, що голоду на Сокирянщині не було, оскільки, жили “під румунами”. Жили добре, бо він був “куркулем” (зажиточно жила його сім’я). Чому пам’ятає Голодомор 1932–1933 років? Тому, що займались і він, і його сусіди “контрабандою”. Робили з соняшника трубки (щоб переплисти через Дністер), пакували бринзу, зерно та інші харчі, щоб не промокли, і перепливали Дністер з метою доставити харчі на голодуючу Вінниччину. Хотіли грошей заробити. Але коли бачили в якому стані були селяни в голодуючих селах, віддавали все задарма. Згадуючи те, що бачив власними очима, мій дід, до сих пір не може забути картини минулого пов’язані з тими страшними подіями: дітей з незвичайно великими животами, розпухлими від голоду із затравленими очима; померлих, які лежали біля своїх хат, тощо.

**Спогади Чувілова Миколи Петровича, (народився в с. Грушки Житомирської обл.), 1935 р.н., пенсіонера – за статусом “Дитини війни” жителя м. Новодністровська: [38]** “Коли почалася війна мені було трохи більше 6 років, а старшій сестрі виповнилося 8 рочків. Батька забрали на фронт і ми залишилися з мамою та бабусею самі. Вся чоловіча робота лягла на їх жіночі плечі. Мама ходила в ліс за дровами, готувала нам їсти і дивилася за нами. Вони з бабусею ходили працювати



в колгосп, а зі мною залишалася старша сестра Параска. В наше село часто приходили німці, але вони нічого поганого не робили. Одного разу, коли мама з бабусею були на полі, а я сидів в хаті один, з вулиці раптово почулися крики. В хату забігла Параска і з криком почала мене одівати, кричучи: “Бомблять, бомблять!!!”. Ми вибігли за хату в чому були. У нас там був підвал, де ми заховалися. З вулиці було чутно жахливі крики жінок і плачі дітей. Далі я не пам’ятаю що було, але коли ми вийшли з підвалу то побачили страшну картину: було темно, все в пилюці. Коли пил усівся, ми побачили зруйновані, палаючі будинки, мертві тіла односельців, відірвані руки, ноги, голови... Ця жахлива картина стоїть в мене перед очима і до сьогодні. Пройшовши декілька метрів, я побачив тіло своєї бабусі. Напевно, почувши крики, вона повернулася додому, щоб вберегти нас і загинула. Після того випадку, до нас прийшов німецький загін. Вони оселилися в хатах, а господарів відправляли жити в хлів. Жінки готували їм їсти, прали, виконували все, що їм казали, а хто не хотів того розстрілювали. Німці приходили і йшли. Так було протягом двох років. Потім до нас в село прийшла Радянська Армія, яку ми вітали з усіма почестями, але воїни на довго не затримувалися. Через деякий час батько повернувся додому, бо був поранений. Та через місяць знову повернувся на фронт, і не доживши до капітуляції 3 тижні загинув. Я дитина війни і мені дуже моторошно згадувати ті часи. Я пам’ятаю ті страшні роки. І дай Боже, щоб такого більше ніколи не сталося і нашим дітям не довелося переживати такі трагічні роки”.

**Спогади Пащенко Людмили Андріївни 1936 р. н. – за статусом “Дитини війни” жительки м. Новодністровська [39].**

“Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, моя сім’я проживала в селі Таборів Велико-Половецького (нині Сквирського району Київської області). Я була, ще маленька, але це слово “війна” я запам’ятала дуже добре на все життя. Я пам’ятаю коли мого тата забирали на війну. Мама і бабуся дуже плакали, а ми з братиком не розуміли тоді чому вони так плачуть. Чоловіків з нашого села усіх забирали, залишилися лише жінки, діти та старі люди. Жінкам було дуже тяжко, бо вони

працювали за себе і за чоловіків. Я пам'ятаю коли мама ходила рити окопи, їздила на волах, як мені здавалося дуже далеко тому, що її по декілька днів не було вдома. Жінки їхали тоді в ліс на заготовку деревини, яка була потрібна для укріплення окопів. Окопами було порите все поле і довкола села. Пам'ятаю як бомбили німці, то було дуже страшно. Снаряди рвалися повсюди. У мене і зараз стоїть перед очима те страхіття. Кругом лежали вбиті і було дуже багато поранених. Нас, дітей, дорослі не випускали на вулицю. Ми весь час сиділи в хаті тепло одягнені, а коли чули гуркіт літаків, то всі залишали домівку і втікали ховатися до діда Кузьми в льох (погріб) і сиділи там доти, доки не переставали бомбити. В льосі було дуже багато людей, було важко дихати. Коли не бомбили, то дітям дорослі дозволяли виходити подихати трішки повітрям. Одного разу і я вийшла з двоюрідною сестрою і сусідським хлопчиком. Коли ми стояли на дорозі, раптово неначе з-під землі вилетів літак і став бомбити. Тоді було поранено мою сестру, а хлопчика було вбито, в нього була відірвана голова. Наша хата була недалеко від діда Кузьми тому, коли переставали рватися снаряди, ми ходили до дому, щоб хоч що поїсти та перевдягнутися. Одного дня ми з братом сиділи в хаті і дивилися у вікно, і бачили як німці вели на розстріл чоловіків. Чоловіки йшли з завернутими назад руками, а німці за ними з наставленими автоматами. Дорослі тоді казали, що то були партизани. Ще пам'ятаю як німці виганяли дітей і все доросле населення на розчистку дороги. Хто був з лопатою, хто з ломом. Розбивали груддя та засипали ями. Через дорогу від нас жила бабуса Марія, і вона також чистила дорогу. Коли побачила як німці вели до її хати багато чоловіків, то сказала німцям, що вона хазяйка цієї хати. Тоді її також забрали і повели до хати. Потім закрили всіх у хаті і стали забивати дошками вікна. Поставили недалеко кулемет і стали закидати гранатами і стріляти з нього. Хата загорілася, там заживо згоріли багато людей. Я пам'ятаю як кричали ті люди. Потім нас німці загнали в іншу хату, що була неподалік, з вікон якої було видно ту хату, що горіла. Діти не розуміли для чого це німці так робили, а дорослі здогадалися і дуже плакали. Я пам'ятаю, як німець зайшов у хату і в піднятій руці у нього була граната. Жінки почали просити, щоб він її не кидав. Казали "пан" не

треба, не треба. Це все стоїть перед очима і сьогодні. Ми жили в центрі села. Недалеко був клуб, контора колгоспу і сільської ради. Там німці розмістили свій штаб. Німці ходили з хати в хату і забирали все, що було нажите. У нас забрали корову. Мама і бабуса плакали і просили не забирати, а німці автоматом відштовхували їх, а корову забрали і повели до сільради, і там зарізали на м'ясо. Вони приходили до хати кожний день і забирали яйця, кури і все, що було заготовлено на зиму. Коли у хаті залишилося два мішки пшениці та насіння соняшнику, а мама побачила, що знову німці йдуть до хати, то посадила на один мішок мене, а на другий брата і стала просити, щоб не забирали останнє, але вони стягнули мене з братом, а мішки забрали і пішли. В погребі була картопля і діжка квашеної капусти і те забрали. Все це я бачила, а обличчя німців, які все це робили і того німця, що стояв на порозі хати з гранатою я пам'ятаю і до цих пір. Коли німці втікали, їх було дуже багато, йшли пішки, їхали машинами і мотоциклами. Пам'ятаю день коли прийшла Радянська Армія. То був веселий, сонячний день і дуже радісний. Воїнів зустрічали і проводжали всім селом. Були сльози радості і подяки за визволення від тієї напасти. Бійці не затримувалися в селі, а все йшли, йшли і йшли. Гнали загарбників з нашої землі. Коли приходили листи з фронту їх читали всім селом і раділи разом за тих хто залишився живим, і сумували за загиблими. Мій тато пройшов всю війну, був поранений, але залишився живим. Я писала татові листи. Мама мене навчила писати літер печатними і з її допомогою я писала, складала трикутничком і відправляла на фронт. Літом 1945 р. тато повернувся з фронту. Цей день я також пам'ятаю дуже добре”.

**Спогади Лупяк (Сивак) Галини Іванівни, (в роки війни проживала в с. Троща Липовецького р-ну Вінницької обл.), 1939 р.н., пенсіонерки – за статусом “Дитини війни” жительки м. Новодністровська [40].**

“Війна це страшно, жахливо, аморально. Гинуть безвинні люди, діти, старенькі. Вона розлучає дітей з батьками, розбиває сім'ї, родини. Мій тато, Сивак Іван Корнійович, був призваний в 1941 році, але незабаром повернувся. І вже, коли тато



помер, то зі слів мами я дізналася, що деякий час він обслуговував партизанський загін, який дислокувався в Іллінецьких лісах (Вінницька область). Тато доставляв партизанам їжу, одяг. Потім він знову пішов на фронт. Наближались німці. Вже поблизу йшли бої і тато відвіз нас з мамою в один із філіалів району (де він працював), в колгосп ім. Тельмана. Там ми жили до часу звільнення нашого села. Жили по декілька сімей. Боїв великих там не було, але проходили військові частини Радянської Армії, за ними німецькі. Наші частини не задержувалися, а німці довго жили там. Мама ходила до німців на роботу, щоб заробити їжу. Коли йшла брала мене. Вона наказувала мені: “Якщо дядя буде підходити до мами, то кричи”. Це була моя “робота”. Жінки, які йшли працювати до німців (готувати їжу, прати, мити) одягалися неряшливо, обличчя обмашували в сажу, щоб німці їх не сподобали. Адже це були красиві, молоді жінки. Якось жити треба було, кормити діток. Я пам’ятаю (напевно мені було років 5 уже), як німець пригощав мене хлібом намащеним маслом і зверху конфітюром (типу желе) клубнічним, вишневим, абрикосовим. Я запах його запам’ятала на все життя. І коли ми поїхали в Німецьку Демократичну Республіку 1960 року на місце служби чоловіка, то я знову пригадала цей запах. В магазинах було повно банок з конфітюром і запах той же, і смак. Часто бомбили німці нашу територію. Вили сирени і ми ховалися в підвал. Сиділи один коло одного, як сірники в пачці. Діти на колінах у мамів. Одного разу зайшла жінка і сказала: “Зараз нас будуть розстрілювати”. Всі повернулися до стін, горіли свічки, всі молилися, хто як вмів. Було страшно сидіти так, чекаючи смерті. Мама мене так прижимала до себе, що було боляче. Але Слава Богу, це була неправда. Німці приходили і когось шукали, але нас не зачіпали. Ще був випадок, коли ми не встигли в підвал сховатися при бомбуванні і був окоп рядом. Мама, я і ще одна жінка з хлопчиком стрибнули туди, а зверху накрили галузками цю яму (галузки були в окопі). І тут хтось іде. Жінка, що була з нами підкинула хлопчика в гору з криком: “...Кіндер, кіндер!!!”. Німець дуже злякався і обійшов окоп. А ще пам’ятаю...”.

“Весною, мабуть 1944 року, (це не точно) ми вже поверталися додому в с. Трощу. Мама несла на плечах речі зв’язані в покривало, а я йшла за нею. Чобітки були малі, дуже боліли ноги, я дуже плакала і просила маму взяти на руки, але це було неможливо. Збоку на поясочку в мене був прив’язаний котелок, мабуть, там ще й щось було, не пам’ятаю. Що ж ми застали вдома? Все розграблене, побите, хати без вікон, дверей. Грабували наші ж односельці. Вони наживалися на біді людей. Ми привели в порядок одну кімнату наскільки це було можливо, і всі поселилися в ній (напевно сімей 20). Сиділи всі на підлозі, діти на колінах в мамів. Так було вдень і вночі. Ноги в мамів так набрякали, що можна було дивитися як в дзеркало. І ще одна була біда страшна – це клопи і воші. Вони бігали прямо по людях, дуже кусали. Помаленьку кожна сім’я відремонтувала свої домівки і переселялася з цього “гуртожитку”. Не дай Боже, щоб схоже щось повторилося. Це страшно! Біда, муки, знущання. В своїх молитвах, я прошу Бога, щоб подібне ніколи більше не повторилося, хоча в інших країнах і сьогодні гинуть люди”.

В роки Великої Вітчизняної важкою була доля всіх, але найважчі випробування випали на долю тих, хто був покликаний захищати свій народ від «чорної чуми», а саме солдатів, офіцерів на плечі яких лягла відповідальність за долю не тільки своїх родин, але всієї держави, всього радянського народу. Їх називають захисниками Вітчизни! Захисник Вітчизни – людина, що покладає на вівтар щасливого майбутнього свого народу все..., і саме безцінне своє життя. Такими вони були і залишаться в нашій пам’яті – звичайні хлопці та дівчата тих бурхливих воєнних літ – ті, кого сьогодні називають ветеранами Великої Вітчизняної. Ми просто зобов’язані вклонитися ЇМ до землі за те, що живемо, за те, що кохаємо, за ВСЕ, за ВСЕ! Саме вони воювали з жорстоким ворогом, який посягнув на свободу і життя нашого народу і при цьому не вважали себе героями, а просто виконували обов’язок. Хочемо зауважити, що спогади ветеранів і їхнє бачення подій тих страшних років далеко не у всьому співпадають з інформацією у підручниках, довідниках, монографіях, а в деяких випадках є навіть протилежними”.

**Спогади Мельник (Пучко) Зінаїди Денисівни, жительки м. Сокиряни, 1949 р. н. “Спогади моєї мами про Велику Вітчизняну війну” [41].**

“Я народилася через чотири роки після війни, лихоліття її не бачила, але про пережите людьми розповідали мені мої рідні. В той час моя родина жила в селі Білогірського району Хмельницької області. Коли почалася війна, мій батько пішов на фронт. Мама з двома малими синами опинилася на окупованій ворогом території. Німці заселили хати. Люди родинами сходились в одну хату спати. Спали на долівці, настеливши соломи. Гуртом не так було страшно. Окупанти забирали худобу, продукти. Хто не давав, забирали силою. Вночі робили обхід, перевіряли, чи не з’явилися, бува, партизани. А ось цей випадок, про який розповіла мені мама, закарбувався в моїй пам’яті назавжди. В селі вбили німецького солдата. Почалась облава. Всіх людей зганяли центр села. Хто в хатах був лежачий, розстрілювали. Так сталося і з батьком моїх двоюрідних брата і сестри. Він заготовляв дрова, вільха впала і перебила йому ногу. Він лежав в ліжку, німці на очах малих дітей його розстріляли, а хату підпалили. Жителів погнали до глибокого яру (провалля – так називали його в селі), який знаходився в полі. Була вже пізня осінь. Всіх проймав холод і страх. Плакали маленькі діти. Була там і моя мама з двома малими дітьми. Меншому було всього рік. Фашисти, озброєні автоматами, оточили селян. Клацнули затвори автоматів. І тут одна жінка (звали її Надя, як пізніше вияснилось, вона знала німецьку мову) підійшла до головного і щось сказала по-німецьки. Подали команду полонених гнати на залізнодорожну станцію Суховолю. Там їх посадили в вантажний поїзд і повезли в м. Шепетівку. Людей розмістили по квартирах. Цілими днями вони копали ворожі траншеї. Радянська армія наступала, і німці готувались до бою. Закінчувалась зима 1944 року. Територія Хмельниччини була звільнена від німецько-фашистських загарбників. Моя родина з односельчанами повернулась додому. Незадовго помер менший мій братик. Закінчилась війна. Повернувся батько. З’явилась на світ я. Коли я підросла, бувало, вечорами тато розповідав про



бої, в яких брав участь, про солдатське життя, про страхіття війни, яке бачив і пережив сам. А я вже, будучи дорослою, розповідала про це своїм дітям і внукам, щоб вони знали, що таке війна і якою ціною далася перемога, аби наша земля була вільною”.

**Спогади Жук Марії Федорівни пенсіонерки – за статусом “Дитини війни” жительки м. Новодністровська, 1935 р.н. [42].**

“Мені було шість, а моєму брату Ігорю – два роки, коли почалася війна. Із сльозами на очах проводжали ми батька на фронт, а наступного дня надійшов наказ – евакуюватись (батько був офіцером), бо, як залишимося, то німці розстріляють. На підготовку дали одну годину. Що робити? Люди були в розпачі, страшно згадувати. Привезли нас на машинах на станцію, посадили в товарний поїзд, закрили двері. Вагон був набитий людьми – дихати не було чим. Куди нас везуть – ми не знали. Раптом вночі поїзд зупинився: почали бомбардувати. Ми всі вибігли і тікали хто куди бачив. Крики, плач дітей... Недалеко був лісок, де ми могли сховатись. Коли бомбардування і стрілянина закінчилися, ми прибігли до своїх вагонів, які ще були цілі, і нас повезли далі. Тричі ми вибігали з вагонів, губилися по дорозі діти... Всі ці страшні картини досі в моїй пам’яті. Нарешті нас привезли в Краснодарський край, Криловський район, селище Переселенець, в якому було 20 хатинок. Це був степ. Дерев не було. Тут і влаштувались ми жити. Переселенці були різних національностей, але вони були дружні, допомагали один одному, бо лихо їх здружило. Мати вирішила зібрати дітей, щоб навчити їх читати і писати. В маленькому будиночку навчалось 15 дітей різного віку. Писали на газетах однією ручкою. Збирали лікарські трави, писали листи на фронт. Раптом, коли мати була на полі, в селище увірвались німці. Два з них з автоматами вбігли в оселю і почали кричати. Німець штовхнув мого братика, і він впав, почав плакати. Я підняла його, а фашист вдарив мене прикладом і вигнав на вулицю. Взявши братика за руку, я бігла до матері на поле, де вона влітку працювала. Але мама вже знала, що німці в селі. Ми прибігли не до своєї хати, а до сусідки і заховались в неї у глибокій ямі, де переховувались від німців. У нашій домівці

розмістився німецький штаб, а в школі – військовий транспорт. В селищі німці панували цілий місяць. Вони забрали в нас всю продукцію, яку видали нам на прожиття”.

Отже, за антиукраїнською спрямованістю та масштабністю застосування, голод 1932-33 рр. виявився найжахливішою зброєю масового знищення та соціального поневолення селянства, якою скористався комуністичний режим в Україні. Голодомор 1932-1933 років став складовою частиною більшовицької політики, спрямованої на утвердження жорсткого контролю держави над суспільством.

## 2.2 Свідчення очевидців подій на території Поділля

Результатом дій радянського режиму в 1932-1933 роках стала загибель мільйонів людей, що свідчить про наявність ознак злочину проти людяності.

**Зі слів Сивак Мотрі Семенівни, 1912 р.н., жительки с. Троща, Липовецького р-ну, Вінницької обл., записані її донькою Сивак Галиною Іванівною, 1939 р.н., жителькою м. Новодністровська [43].**

“Мама була з благодатної сім’ї (12 дітей). Вона була найстарша. За час голоду повмирали всі брати, залишилось їх 4. В 1932 році була дуже велика засуха, все вигоріло. Земля так потріскалась, що в тріщину могла впасти маленька дитина. Як діяла влада, мама не розказувала. Можливо не цікавилась цим, бо вона була безграмотна. А про випадки, які були в селі говорила. Цілі сім’ї вимирали. Заходили в хату і бачили картину: так, як люди сиділи на лавці, на припічку, так і закам’яніли. Ноги були такі роздуті, що можна було дивитися, як в дзеркало. Бували випадки, що ці мертві люди були по тижневі в хаті, і не було кому хоронити. Старалися один другому допомагати, а сили не було. По селу на дорозі стояли возики, а зимою саночки, на яких лежали мертві, і поряд той хто віз теж ...

Підбирали людей вивозили і закопували, і навіть люди не знали де поховані батьки, діти, родина. Бабця моя сказала мамі і її подружці піти до сусіда, який помер. Мама пам'ятала цей випадок все життя. Картина: лежить мертвий чоловік, очі з'їли щурі, лице подряпане. Дівчата з криком втекли, адже це був жах бачити мертву таку людину...Їли люди все: траву, лободу, котів, собак. Але і трави не було, все згоріло. Були випадки в других селах, де мамі їли своїх дітей...!!! Сумні були села, не диміли димарі, бо ніхто нічого не варив, а палити не було чим. Зимою замерзали прямо в хаті, одягнені в ганчір'я, які були, або обвернені вереткою (рядном). Зимою хоч замерзлі люди не мали запаху, тіло не розкладалося так, а от літом – це був суцільний сморід, бо все гнило. Збагнути нам такі картини дуже важко, але це все було, і ми не повинні забувати”.

**Зі слів Гаврюшової Ганни Семенівни, 1920 р.н., жительки с. Редвин Хмельницького р-ну, Хмельницької обл., записані її онуком Гаврюшовим Олександром Петровичем, 1972 р.н., жителем м. Хмельницька [44].**

“Були тато, мама, бабуня...Повмирили за 2 тижні троє. А я осталась у хаті сама. Мені 12 років було тоді. Що можу робити? Ніде нічого нема з'їсти, рано йду з хати, до вечора ходжу по садках і пасуся, зелень їм, шукаю лободу і їм. Потім заслабла, лежу слаба, це було в липні. Мене сусідка врятувала. Годувала мене медом, черешнею. Вона спасла мене від смерті. Я завжди була їй вдячна, поки вона жива була, не можу такої доброти забути. А ще не можу такого горя забути і хто створив той голод? Хто наказав забирати лишки? А вони забирали до крихти! Збиралося їх п'ять, шість, а то й десятеро, як увійдуть до хати, як перевернуть все, як понишпорять в кожній шпаринці, то не останеться нічого. Після них, комісарів люди ставали голі, голодні, босі й простоволосі. Ну як я забуду тих «перевіряльників», прийде в хату, каже: “Ти ще не здохла?”. Якось я з мамою навибирали квасолі, може, зо дві склянки. Мати зобачила в вікно, що йдуть ті комісари. Хутенько налила воду в горщик, туди квасоллю і в піч, буцім варить. Ми



думали так врятуємо квасоллю. Але вони висунули горщик з печі, вилили воду, а квасоллю забрали з собою. Живу і думаю про це”.

**Спогади Катерини Іванівни Довганюк, жительки села Рівне, 1914 р.н. [45].**

“Ніколи без сліз не можу згадувати про своє життя. В сім’ї нас було четверо дітей, а батька не було, вбили в імперіалістичну. Я народилася, коли батька вже не було. Мати мучилася з нами, мусила давати нас в найми: старша сестра в людей прибирала, друга – робила на верстаті, брат ходив доглядати волів, а я пасла гуси. Так харчувалися, мати хворіла. Податки треба було давати, а в нас нічого не було ні коня, ні вола, город нам в останню чергу орали, то й врожаю не було. Спочатку, як тільки колгоспи почалися, мати й записалися, бо там хоч щось на трудовень давали. А вже як почали масово всіх насильно гнати, забирати все, що вродило, чи зроблено, то і в колгоспі добра не було.

В 1933 році страшна голодовка. В хаті нічого не було, в горщик поставити не мали що. Першою опухла і померла мама. Труни зробити не було з чого. Прикрили старенькою рядниною, положили на воза і повезли на кладовище. Там й скинули в загальну яму, де вже лежали мертві односельці. Ще не встигли прикрити землю, як привезли ще одного. І так яму не присипали... Додому я ледве дійшла. Сама опухла, ноги текли. Прийшла, лягла на лавку, з якої маму забрали, та й залягла надовго. Лежу, мухи по мені лазять, ноги течуть, а я не в сили підвестися, голодна вже кілька днів. Та якось звалилася на землю, доповзла до дверей, щоб відкрити, а то ніхто не знайде, коли помру ...

На ранок в хату заглянув бригадир, прийшов про роботу згадувати. Побачив мене таку, вже нічого й не казав. А через якийсь час принесли мені із бригади в мисочку баланди, яку видавали тим, хто в полі був. Поїла я трошки, де й сила взялася. Виповзла на подвір’я, нарвала калачиків, лободи. Досвіту старалася равликів назбирати, чого тільки не їла... Не доведи Господи більше такого горя людям. Внуки іноді сміються з мене, що я зі стола кожную кришечку хліба зметаю і

їм. Це не жадність, я пояснити не можу, це те страшне відчуття голоду, голодної смерті не покидає мене. Перед очима кожен раз ті виснажені, опухли люди, які обезсиливши падали прямо на дорозі і вже більше піднятись не могли. Таке не забувається...”.

**Спогади Бернацької Ірини, жительки села Рівне, 1918 р.н.,** (записані правнучками Казимір Лесею та Мельник Оленою) [46].

“В селах діяли “буксирні бригади”, які робили обшуки колгоспників та одноосібників. Забирала бригада активістів, все навіть варену кашу чи яку картоплину. Коли бабуся почула, що в селі проходить «чистка», вона вночі, щоб ніхто не бачив, викопала яму серед подвір’я, поклала туди діжу, наповнену кукурудзяним зерном і закидала соломною. Тайком вона кожен день брала по мисочці тієї муки і варила дітям куліш. Так врятувала свою сім’ю від голодовки”.

**Спогади Корначук Марії Захарівни, жительки села Рівне, 1914 р.н.** [47].

“Ніколи не забуду, як пухли й вмирили з голоду односельці. Як лободу, щавель, цвіт липи, кору дерев їли. Підсмажували равликів і жаб. Сил не було, а в полі працювали. Мене свята земля від смерті врятувала. Я у полі була...чую, що від голоду в голові паморочиться. Ось-ось упаду. Тож взяла пригоршню земельки, вкинула в рот і водою запила і враз в голові проясніло. Не знаю, звідки сили взялися. Підвелась і пішла додому, поспішала, щоб від людей не відставати...”.

**Спогади Кушнір Ганни Яківни, жительки села Рівне, 1922 р.н.** [48].

“В моїй сім’ї за страшні роки голоду померло 3 душі: тато, брат, тітка. Та це не тільки в нас. Вмирили цілими сім’ями. Не було ні сил, ні статків, щоб по-людськи поховати померлих. Голодні, обезсилені, доведені до відчаю доходили до безумства, до людодійства. Був і в нашому селі такий випадок. Баба Кароля порубала свою доньку, яка теж була знесилена і вже помирала. Склала в казан, поставила в піч варити. Коли прийшли із сільської ради, то побачили тільки рештки тіла в казані... Люди не мали по 3-4 дні кришки хліба в роті. Йшли на все, їли жаби, миші, кору... Це страшна трагедія цілого народу...”.

### **Спогади про голод 1946-1947рр. [49].**

“Я Лупяк (Сивак) Галина Іванівна, народилася 1939 р. в с. Троща. Липовецького р-ну, Вінницької області в сім’ї робітника.

Мій батько і мама працювали в радгоспі ім. Тельмана с. Троща. В 1946–47 рр. в нашому регіоні (Вінницька обл.) був великий неврожай (засуха).

Трава висохла, земля потріскалась. Мій батько і мама на радгоспі одержували пайок (це було 200 грам хліба з насіння буряка). Цей хліб дряпав горло, коли його їсиш, неможливо було проковтнути. Батьки віддавали мені свій хліб, але це не тамувало голод, бо їсти дуже хотілося.

В нас була корова, але молока майже не було, бо годувати корову не було чим. Мама варила казан води, кидала 2-3 стакани пилону і 1 л молока виливала. Можете собі представити яка це була їжа – вода матового кольору.

Весною ми з мамою збирали картоплю, яка була на полі з попереднього року. Вона була перемерзла, гнила. Знімали з неї шкірку і пекли млинці. Вони були з таким запахом. Це була велика розкіш – млинці. Я в сім’ї була однією дитиною. І двоє батьків не могли забезпечити їжею.

Мій батько був бригадиром рілньничої бригади. І він брав мене на роботу. Мені було 7 років. Я з ланкою сапала просо, буряки, кукурудзу. Сапала до обіду (бо в обід одержувала 200 гр. хліба) і йшла додому. На пекучому сонці дуже було тяжко сапати, а ще й сили і спогодовки не було. Ланкова сказала мені тихенько: «Як вони підуть вперед, щоб я вдаряла сапкою зрідка і доганяла їх.» Я так робила. Люди їли калачики (є такі рослини), паслін, мама варила суп з лободи.

Люди, які зовсім нічого не їли пухли з голоду, падали прямо на вулиці знесилені. В мене була тьотя, мамина рідна сестра, Олена. Вона була інвалідом (паралізована рука і нога). Крім того ще в неї була епілепсія. Держава їй повинна була допомагати, але не давали нічого. І тьотя вирішила піти в сільську раду. Там вона сказала, що буде в них жити. На неї ніхто не звертав уваги. Вона спала на



двері. Мамі передали, що вона померла (тіло вже розкладалося, лазили по ньому черв'яки).

Цей випадок мені розказала мама перед смертю в 1996 році (померла в 1997). Я тільки згадую зразу ж плачу, мені дуже жалко тьотю, а тепер розумію таких було багато. Тому завжди стараюся поділитися тим, що в мене є з бідними старенькими людьми. Адже вони цього потребують, а можливо навіть більше нашої уваги.

Ще один випадок. Це пам'ятаю сама. До нас в гості приїжджав хлопчик звали його Стасік. Його батько був військовий льотчик. Коли вони були в відпустці, баб ушка бігала за ним, годувала, а ми дивилися і ковтали слину. Але він так хотів з нами грати, що їжу брав в кишеню і виходив на вулицю. Ми перекидалися в соломі і замітили, що в нього з кишені випадає хліб, млинчики з білої муки. І от ми почергово хватили ту їду і їли. Це було для нас свято. А він ішов і брав ще, поки його не засікли дома і не наказали.

Ще напишу спогади, які мені розказувала свекруха (Лупяк Наталія Степанівна). Добра, чуйна людина. Вона жила в с. Рівне Яршівського р-ну, Вінницької обл. Померла в 1996 р.

В час війни вона залишилася вдовою в 29 років з двома синочками. (Колі – 7 років, Вані – 6). Це коли був голод. Діти батька не пам'ятали.

Наталя Степанівна дуже бідувала. Сама бідна вдома на село. Була дуже гарна, але все життя прочекала свого чоловіка, так і не дочекавшись. Дітей виховувала одна. В голодовку вона залишала хлопчиків на сусідів і їздила декілька разів у Львівську обл. за жомом (відходи від буряків на цукрових заводах). Ну скільки вона могла привезти (1-2 відра)? І одного разу вона доповзла з Яришева до дубини (це по дорозі на Могилів-Подільський) і впала з цим жомом зовсім безсила. Якби люди, які їхали кіньми не підібрали її там би вона і померла. Вони (діти) їли калачики, лободу і те що приносили односельчани, хто мав якийсь запас. Одного разу вони були (діти) самі дома спали на горіщі. Меншому Вані

щось показалося і він так і пішов у дірку з горища, Коля почув плач, собі пригнув. Але слава Богу діти не поранились.

В сінях у них була годувальниця-кізочка. Вона жила з свинкою. І от мама поїхала в пошуках їжі дітям, а дома трапилась велика біда. Свиня відкусила вим'я козі. Адже тварини були теж голодні, вони були злі. Чоловік розказував, що вони так плакали як за найріднішою людиною. Адже їх виручало молочко.

Хто буде читати зверніть увагу на слова Наталії Степанівни. Вона дуже добре вміла все робити, любила гарно одягнутись, але не було в що". Я, дитинко, дуже люблю гарно одягнутись – говорила вона мені – в мене була одна спідничка, одна блузочка, простенька хусточка. Цілий тиждень роблю на полі в цій одежині, а в п'ятницю ввечері перу все, глажу і в суботу їду в гості до сестри в Яришів".

А які ми зараз капризні, маємо цілі шафи одежі і можемо сказати "А в мене немає що одягнути". Ми цим дуже обіжаємо Бога, який бачить, що ми кажемо неправду. Ми розкидаємо хліб, печиво – бо не знаємо, що таке голод! Дай Бог, щоб ніколи не повторився голод, війна і нехай людям, буде добре жити.

Ще один випадок. Весною, коли садили картоплю, я кидала в ямки. В мою маленьку ручку вміщалося 15 картоплин. Це я кидала в 1 ямку. І на превелике диво – урожай осінню був чудовим, на що люди ніколи не надіялись. Цінуйте, дорогенькі, все те, що ми маємо сьогодні на столі, в гардеробі і дякуйте нашому Творцеві за турботи про нас. Йому дуже боляче, коли ми жаліємося один одному того не має, того хочу. Наше хочу, хочу не закінчується, а стає все більше і більше. І наситити нас дуже тяжко. Читайте, будьте добрими, чесними, чуйними до чужого горя, діліться з ближніми, допомагайте один одному".

**Спогади Шинкарука Романа Харитоновича, 1924 року народження, село Степанівка Вінницького району [50, с. 1036]**

Осінні дощі 1932 року завадили людям зібрати і без того небагатий врожай. Тож частина зерна зогнила на полях. А те, що залишилось почали забирати. Бригади активістів на чолі з сільським головою Чубатюком Трифоном ходили по

хатах прямо посеред білого дня. Забирали спочатку тільки зерно, а згодом і всі продукти харчування: картоплю, квасолу, буряки, тощо.

Найперше забрали все в добрих господарів, що не вступили в колгосп, а далі дійшла черга і до бідніших.

Шукали зерно (закопане) спеціальними шпичками з карманчиком на кінці. Хоч не хоч але якась зернина потрапляла в той карманчик, зерно відкопували і забирали.

В той час провокували людей розказувати один про одного: що де заховано. Був такий випадок, коли в одного господаря випадково знайшли зерно і сказали, що про схованку розповів його сусід. Той господар зі злості розповів про схованку сусіда. Зерно забрали в обох. Одна з цих сімей вся померла від голоду.

Ніхто в той час не допомагав ближньому, кожен думав як вижити самому і прогодувати дітей.

Наша сім'я виживала, бо в нас були жорна. Люди приносили молоти якесь збіжжя і як плату залишали нам жменю муки. Одна жінка, змоловши, сказала мені, щоб ішов за нею – дасть великого буряка. Мама наказувала не йти назад дорогою, бо відберуть того буряка голодні люди. Я повертався додому долиною, а було це ранньою весною і болото було страшенне. Міцно тримаючи того буряка, я ледве витягував ноги. Це була найвжча дорога в моєму житті. Мені було вісім років, я ніс додому їжу...

А про татові жорна стало відомо сільському голові. Він прийшов до хати і розбив їх. Через деякий час тато змайстрував інші, то він і ті розбив, щоб людям не молот зерно. Робили на селі голод свої ж сільські люди.

Щодня померлих підводами відвозили в рів на кладовище. Казали старші люди, що майже сімсот душ вивезли. Страшний був рік.

Отже, тривожні симптоми голоду виявилися вже на початку 1932 р. В лютому-березні 1932 р. з різних районів Поділля почала надходити тривожна інформація про голод. У селах Калинівського району налічувалося по 15-25



опухлих чоловіків, жінок та дітей. Смертність навесні і влітку 1932 р. досягла катастрофічних розмірів. Народжуваність була у декілька разів нижчою за смертність. Районні лікарні Поділля були переповнені. Багато пацієнтів помирало. Літо не зупинило біди. У червні потік повідомлень про смерть значно збільшився. Оперуповноважений Вінницького обласного управління ДПУ 13 червня інформував обком партії про те, що в селах Липовецького і Калинівського районів виявлено велику кількість голодного населення. У с. Зозові, доповідав він, лежать опухлі 17 сімей..., у с. Войтівцях голодує 60 родин, серед них 30 опухлих. Приречені хлібороби з надією чекали врожаю. Але партійно-державне керівництво позбавило їх цієї надії. Зокрема для всієї Вінницької області план хлібоздачі в цьому році був у 1,5 рази більший за можливості. Ще на початку жнив 1932 р. розпочалися масові реквізиції зерна, пограбування як колгоспників, так і одноосібників. Усе збіжжя як одержане, так і вирощене на присадибній ділянці, підлягало хлібозаготівлям. Архівні документи засвідчують, що наприкінці 1932 – на початку лютого 1933 р. голодом була охоплена вся територія Поділля. Не було села, в якому б щоденно не з'являлись все нові випадки опухання і смерті людей [51; с. 134].

Отже, одним із перших регіонів України, де почалися масові виступи проти більшовицької колективізації і знищення церков, було Поділля. Повстання подільських селян придушували кіннотою та гарматами, а тоді виморили людей штучним голодом.

### **2.3 Свідчення мешканців Донбасу – очевидців подій**

У розповідях людей відчувається весь біль втрати... Втрати звичайного життя, втрати майна, якого наживали важкою працею, втрати рідних та близьких, дітей...

**Свідчення Шадько Петра Авксентійовича 1929 р.н. родом з села Костянтинівка Мар'їнського району Донецької області. Тепер живе в селі Георгіївка цього ж району [8, с. 21-22].**

“Колективізація у нашому селі Костянтинівка почалася восени 1929 року, а до початку весняної сівби у колгоспах було вже 95–96 % господарств. Оце темпи! Але люди йшли в колгосп не з доброї волі, а під страхом. Боятися було чого.

Перед колективізацією село жило заможнo, бо НЕП розв'язав селянину руки. На кожен двір припадало по парі коней, кілька голів великої рогатої худоби, кожна сім'я мала свині, вівці, гуси. Працювали всі – від старих до малих.

От коли було справжнє змагання! Не потрібні були ні заклики, ні лозунги, ні якісь заходи. От вивіз один хазяїн серед зими на своє поле сани навозу – заним усі везуть. Хто добув сортове насіння – стараються і сусіди. Якась молодиця заходилася поливати город – за годину до річки йде з відрами півсела. Люди вчилися розумно господарювати на своїй землі, яку дала їм революція. А як будували хати всім селом! Робили разом саман, зводили вверх, великим гуртом вечеряли під зорями і довго співали. То співала вільна селянська душа. Мій батько Шадько Авксентій Парфентійович за соцстаном належав до середняків. Він першим записався в колгосп, бо раніше за інших зрозумів: цієї долі не минути. Відвів двоє коней, лошачка, здав плуга, сівалку, віялку. А як же тяжко все це наживалося, добивалося. Усуспільнили були й корову, курей, але потім, правда, дозволили розібрати по дворах.

Головою сільради була в нас наша сільська жінка, малограмотна і бездушна до людей (прізвища не називати, живі ще діти й онуки, а вони нічим не завинили перед людьми). Під її керівництвом велося в селі розкуркулювання. Для неї нічого не варто було стягти валянки з старої матері хазяїна. Знаходили під час обшуку глек з варенням, вона вимагала ложку і тут же їла те варення, промовляючи, що настала наша черга їсти солоденьке. Ота блискавична суцільна колективізація в

нашій Костянтинівці заслуга нашої голови, яка лишила чорний слід у пам'яті людей.

У перший рік колгосп видав по 25 пудів зерна на їдока. У 1931 хліб видавали вже на трудодні скупіше. Але бідною ще не пахло.

Примара голоду постала перед селянами, коли почалося розкуркулювання. Під нього підпалили не тільки багаті, а й середнього достатку трудящі сім'ї. У двір споживчої кооперації завезли гору забраного у людей сала посоленого м'яса. Нікому воно не було потрібне, майже все пропало. У 32-му році врожай був середній, косили хліб до глибокої осені, а молотили дві зими... Солому палили. Який розумний господар палить соломі? Зерна не лишили ні худобі, ні коням. Коней у колгоспі підвішували до сволюка на шлейках – а то ляже і не встане. Нікому було працювати, люди тікали хто куди, бо ж за роботу майже не платили. Держава чекала хліба, а хліба не було. І тоді почалися повальні обшуки по дворах. До того доходило, що зерно шукали навіть у криницях. Спершу були лишали на посів, а потім була команда – “не розбазарювати”. Тепер уже вимітали до зернини, лишаячи людей на погибель. Кінчався 1932 рік, коли батьків розкуркулили за третьою категорією. Забрали корову, викинули нас з нашої хати. Батько подався кудись на шахту. Мама і нас троє (я найстарший 10 років) лишились голі, голодні, холодні. Голод гуляв по селу. У сім'ї Гончаренків із семи дітей померло п'ятеро.

Мати пішла працювати в сусідній Радгосп. У радгоспі телят напували пійлом з молока і соєвої муки. Жменю тої розмоченої муки мама з сестричкою приносили додому. То був обід. Якщо впіймаю ховрашка, то це вже радість.

Мій дядько Шадько Микита Парфентійович був головою сільради в сусідній Єлизаветівці. Роздав із зимового обмолоту 30 пудів зерна голодним людям. На другий день за доносом уповноваженого його заарештували і засудили як саботажника. Але, на щастя, на Північ не вислали, дядько відбував покарання у таборах Донбасу. Пізніше він розповідав: “Зберуть нас голів сільських рад у



район і дають вже вдесяте вказівку знайти і здати хліб державі”. Один з голів сказав, що хліба вже нема. Його тут же заарештували, а назавтра судили за саботаж. Старший брат мій Володимир розповідав: “Я був членом партії, працював у колгоспі. Весною 1933 року за розпорядком райвиконкому одержав на елеваторі станції Оленівка посівну пшеницю і ячмінь. Склади були забиті зерном. Значить хліб був. На заводах на шахтах хліб по картках давали і робітникам, і утриманцям, голоду в містах і робітничих селищах не було. Помирати з голоду кинули селян які той хліб виростили”.

Доля брата склалася так. Восени 33-го року він подавав у молотарку хлібну масу. Раптом вила спали з держака, побились деки барабана. За годину їх замінили, а брату Володимиру – ворогу народу – дали 5 років, повезли на будівництво каналу Москва-Волга, де були десятки тисяч таких, як він.

У 32-му році в нашому районі утворили першу МТС Богоявленську. При МТС були політвідділи. Начальником відділу нашої МТС був єврей Верберг. Механізатори його поважали, він знав діло і добре ставився до людей. Однієї ночі його заарештували разом з дружиною. Виявився ворогом народу. Ворогом народу став і секретар райкому Приходченко, сам він був учитель. Зустрічався з колгоспами, говорив їм про тимчасові труднощі. Де, коли і що він не так сказав – ніхто не знає. Доля його – суд, табір, смерть. Звідки і чому з’явилося в людей оте бажання писати доноси одне на одного? Де взялася ота ненависть злість?

На Донеччині ще за часів Катерини II оселились православні греки з Криму. Грецькі села зазнали особливо тяжкого удару під час голоду 1933-го року. У 1950–60-х роках я бував у цих краях у службових справах. Тодішній головний бухгалтер Малоянисольської МТС говорив, що від голоду там померло 30 % населення, особливо діти. Багато сімей кидали все і йшли в міста, дорогою гинули в степах. Мені розповідав один з працівників МТС, що у 1933-му році його жінка ходила на ніч до уповноваженого, а вранці приносила додому трохи борошна.

Розповідав і плакав у присутності своєї дружини-гречанки – жінки незвичайної краси.

Розпитуючи старших людей, я прийшов до висновку, що особливу роль у створенні голоду відігравали уповноважені райвиконкомів. Все крутилося від помаху їхньої руки. Десять цих людей спеціально вишукували, жорстоких, затятих, ніби народжених знущати з інших. В селі Новоукраїнка уповноваженим був якийсь Бужной. Люди прозвали його чорною мітлою. Він залишив велике село зовсім без хліба. Померло від голоду в Новоукраїнці до п'ятисот чоловік. Дітей лякали спи, а то прийде Бужной і помреш.

Колишній уповноважений, прізвище його Ковтунов розповідав: нас збирали спочатку в райвиконкомі давали чергове завдання, а потім ми йшли на інструктаж у райвідділ НКВС і ГПУ. Там нас навчали вишукувати ворогів народу, знаходити людей, які погодяться писати доноси, як розпізнавати тих, хто незадоволений колгоспами. А задоволених не було зовсім. Кожного можна було зробити ворогом народу. Нас до цього всіляко підохочували. Не посадять в районі потрібну кількість ворогів – і районні керівники самі стануть ворогами. Серед уповноважених зустрічались і совісні люди. Такі були в селах Павлівка та Пречистівка, але їх швидко прибирали як непридатних.

Від багатьох людей доводилось чути, що всі, хто брав активну участь у розрахунку, розкуркулюванні, репресіях, розоренні церков - усі вони чи майже всі довго мучилися перед смертю, лежачи роками паралізовані, а потім помирили. Люди це розуміли так, що їх мучить нечиста совість, страх за содіяні ними смерті.

Жили надголодь і в наступні роки. Хліб ішов державі. Тільки після 36-го року почали видавати на трудовень по 4-5 кг зерна. У 1939 році в колгоспі “Перемога” Мар’їнського району наша сім’я одержала вже 6 тон хліба. Але заможними ми не стали. Щоб купити, скажімо, велосипеда треба було продати 400 кг пшениці.

Я й досі не наїдаюся хліба. Пообідаю, а потім хоч маленький кусочок хліба, самого хліба з'їм. Це лишилося у мені навіки від того страшного 33-го року, коли наша Донеччина голодувала, як і вся Україна».

**Свідчення Коноплянко Івана Антоновича [8, с. 23].**

“Я, Коноплянко Іван Антонович, народився у 1924 році в с. Єлизаветівка і проживаю по цей час у цьому селі. В роки голодомору 1932–1933 рр. було дуже тяжко жити. Люди ходили пухлі, їли траву. У нашій сім'ї від голоду померла бабуся. Тяжко було пережити ці роки, але ми вижили”.

**Свідчення Кузьми Єгоровича Костіна, колишнього тракториста, нині колгоспного пенсіонера [8, с. 26-27].**

“Кучерував я у сільгоспартілі Трудова – возив голову. Осінньої пори шодня бували в полі. Добре пам'ятаю, що на токах були ворохи пшениці, ячменю, проса, а потім долучалися і соняшник, і кукурудза. Та десь вже серпні занаділись у господарство уповноважені з району, брали на облік кожний кг зерна, навіть послід. Валки з зерном на елеватор відправлялися тільки в супроводі уповноваженого, який мав при собі ключі від коробів. По приїзді на елеватор їх відмикали і зсипали зерно.

Урожай по тих мірках був непоганий. Виходило з гектара по 8-10 центнерів. Додам, що культура обробітку була дуже низька. Поля зарослі осотом, пирієм. Обробляли кінними полками та сапками вручну. Але навіть за таких умов господарювання вистачало збіжжя, щоб виконати план хлібозаготівель і видати людям на трудодні. У серпні 1932 року вийшов закон Про охорону соціалістичної власності, прозваний на селі законом про 5 колосків. Закон передбачав за розкрадання колгоспного майна розстріл або 10 років ув'язнення з конфіскацією всього майна. З газет лунали сталінські гасла: План хлібозаготівель – непорушний закон.

Вигрібали геть чисто все з токів і комор. Фураж і той було вивезено. А трудодень виявився пустим.



Попри складності в житті, не вистачало і гарних керівників. Голови артіль змінювалися щоліта, як лист на дереві. Корми, зокрема солома та полова склалися сляк-так. Пішли дощі, ожереди позамокали, почали гнити. Колгоспна і громадська худоба залишилися в зиму без грубих кормів. Незабаром почався падіж хвороби серед кінського поголів'я шлунково-кишкові захворювання. Тіло коней бралось рудими плямами – струпами від корости, чорно-бурими пліщинами.

Люди ледве дотягували до Нового року. Життя впроголодь швидко виснажувати їх. З'явилися випадки вмирання від голодної смерті. Так у сім'ї Семена Лагути померли сам господар з дружиною і двоє малолітніх дітей. Про домовину не було й мови. Небіжчиків склали на каламашку, прикрили рядниною і відвезли на цвинтар, де рідня викопала одну яму в коліно і згорнула землею. Гинули від голоду спершу ті сім'ї, де було багато дітей, немічні, старі. На початку зими ще якимось допомагали голодуючим – давали по вузлику проза чи одвійок, а згодом і цього не стало.

Тяжко тепер усвідомлювати, що всі люди працювали без продику, не жаліючи сил і здоров'я, а їх позбавили заробленого і прирекли на голодну видиму смерть».

**Спогади Софії Василівни Козик, колгоспниці, пенсіонерки [8, с. 27-28].**

“У 1932 році я була вже комсомолкою. Комсомольська організація в артілі нараховували 25 членів. Секретарем комітету комсомолу був рахівник Павло Климович Денисенко. Комсомольці гаряче вірили Радянській Владі, переконані були в перевазі колгоспного ладу бо були з бідних селянських сімей. Переживали разом зі своїми батьками те лихо і як могли допомагали людям з села. Відвідували сім'ї голодуючих, вели роз'яснювальну роботу, боролися з класовими ворогами. Одночасно самі вчилися в лікбезі і інших вчили. Не рахувалися зі втомою, готували концерти. Навіть виїздили в сусідні села, щоб дати благодійний концерт,

а виручені гроші використати для голодуючих людей. А самі ледве стояли на ногах.

Працювала я в першій рільничій бригаді на різних роботах. Зимув 1933-го року добре пам'ятаю. Хліб тоді був в ожередах. Навіть у люті морози молотили локомотивом. Це була адова робота. Двигун застигав гуртом тягнули за ремінь щоб його запустити. Поки житиму не забуду Гаврила Гавриловича Чередниченка – бригадира. Одного разу підвозила снопи до молотарки і барком розкраяло мені ногу аж до кістки. Чередниченко промив мою рану, зірвав свою спідню сорочку і забинтував. Сердечною був людиною. Голодні ми були всі. Бригадир бувало і дозволить нам зварити у відрі пшениці. Їмо потім потайки, щоб у бува ніхто з правлінців не помітив. Просили у нього і голодуючим – не відмовляв нам.

Нам було дуже жалко малих дітей. І дотепер вчувається отой плач і стогін, стоять перед очима страдницькі обличчя. Йшли до комірника Дениса Андрійовича Візира і слізно вимолювали пучку зерна. Давав по жменці посліду або свиріпи. Яка то була радість, коли несеш діткам оті зернята. На комсомольців завжди чекали в сім'ях.

Пам'ятаю, на бригадному дворі дорізали коней. Пробігла і моя мати взяти шматок конини – дітей треба було чимось годувати. Нас було восьмеро. Працюючим взимку 1933-го давали якогось кандьору з віки, а меншеньким нічого не перепало. Отож і принесла мати конину, стала розрізати, а там воруються черви. Як заголосить на всю хату: Убий мене, – до батька. Сама не їстиму цієї дохлятини і дітей не буду отруювати. Поплакала ми тоді та й голодними полягали спати. Добре, що батькові невдовзі дозволили працювати на руднику. Там йому давали продовольчу картку. Перепадало і нам подеколи по шматочку хліба і крупів.

Який то був страшний голод! Боронь, Боже, побажати такого своєму ворогові. І це тоді, коли в кошелях гнила кукурудза, бо не встигали її вивозити на

елеватор. Коли везли гарбами і, бувало, випадали качани, люди, як вороння, падали на той качан. Виривали один в одного.

Єлизаветівка обезлюдніла. З 300 дворів пустувало 150. Померло від голодної смерті біля трьохсот чоловік. Нічого, мабуть, немає страшнішого від голоду. І тепер мене не полишають думки: як воно сталося – біля хліба помирили люди. І це при нашій рідній владі”.

**Спогади Феодосія Івановича Білецького, нині пенсіонера [8, с. 29-30].**

“Узимку 33-го я працював їзовим. Жаль було дивитися на тих драбенястих коненяток. Ні крупинки фуражу – одна пріла солома, та й ту возили з поля в дощі і заметілі. Бідна худоба – одна шкіра та кістки – не тягла навіть пустого возу. Та ще й короста пооб’їдала ту шкуру і вона зіяла брудно-коричневими плямами. На додачу ще й струпи. По шестеро запрягали, а то й самі підмогали коненятам витягти воза з багнюки чи з заметів. На початку березня нас відрядили прокидати від снігу дорогу до станції Оленівка. Звідти мали здержувати посівний матеріал. Яких тільки страхіть мені доводилося там бачити. Що не метр шляху – трупи замерзлих людей. Мабуть, ішли вони до станції, щоб утекти від голоду і падали хто де. Куди тільки не заганяв конаючу людину голод! Трупи складали в штабелі на узбіччях, потім їх звозили до могили.

Весна 1933-го року видалася ранньою, але примхливо і підступною, уже і сіяти час, а ніздрюватий сніг все лежав на полях. Лише деінде горбатіли прогалини, а на них кволі вруна. То блисне сонечко, то затягне важкими дощовими хмарами і проллється дощем. З району натискування: відправити людей, тягло, інвентар у поле. Нам, хліборобам ясно було що ще рано. Та хіба начальникам розуму вставиш? Отож і виїхали. До краю лісу добивалися майже півдня по розквашеній дорозі. Люди йшли пішки. На возах мішки з зерном, плуги, борони. Наспих зрихтували тимчасовий польовий стан. Та зарядили такі проливні дощі вперемішку зі снігом. Поле перетворилося в біліючу німотну пустелю. Уповноважений з району не давав дозволу вертатися в село, загрожував



тюремним ув'язненням усім, хто лишить стан і піде додому. Щоправда давали людям двічі на день по мисочці баланди. Люди почали хворіти. Коні й воли обезсилені від холоднечі стали падати. Ризикнув бригадир Роман Васильович Білецький добратися таки в контору артїлі, щоб розповісти про становище в полі, та на півдорозі впав від голодного приступу, знайшли лише другого дня напівживого.

Приїхав голова колгоспу Еммануїл Корнійович Соколов. Врешті-решт наказав вертатися в село. Почали їхати. Валка з людей і возів ледве рухалася по розквашеному чорнозему наповненому водою. Багнюка непролазна, чоботи роз'їхались, люди ковзалися і падали у вирви, а коні – в багнисту кашу. Падали і не піднімалися. Соколов почав з піною біля рота обвинувачувати їздових, погрожувати тюремним ув'язненням. Коли не допомагали слова, став штовхати обезсилених людей у спину револьвером.

Напівживих коней стали прирізати. Коли в селі людям стало відомо, що біля лісу ріжуть коней, зголодніли голодні люди посунули в надії мати хоча б шматок конини. Та уповноважений наказав спалити труп коней. Люди дивилися на все те і пропікали голодними очима запопадливий начальників. ...Через тиждень зійшов сніг з полів, дороги підсохли. Перевезли посівний матеріал зі станції. Корівками закрили вологу. І лише тоді засіяли пшеницею і ячменем. Ось такою була посівна 1933-го. Найтяжча посівна у моєму житті».

**Спогади Василя Гнатовича Бесараба, кавалера ордену Леніна, колгоспного пенсіонера [8, с. 30-31].**

“У свої неповні 13 років я допомагав своєму батькові по господарству. Вистачало нам, хлопчикам, роботи і в колгоспі. Носили полільників воду, водили коней в полках, топтали гарби. Сім'я у нас була велика – тільки дітей було восьмеро. Добре пам'ятаю, на токах був хліб, але на трудодні наша сім'я не одержала ні зернини, ні копійки грошей.

Уже пізньої осені 1932 року ми голодували. Старшим братам і сестрам, котрі працювали давали який-неякий харч. У школі дітям теж давали щось поїсти. Мені і меншим братам – нічого. Залишалося йти в поле шукати мишачі кучки. З-поміж мухорків та всякого мотлоху вигрібав магар свиріпу. Все те вдома перебирали, товкли в ступі. Мати варила якість юшку невизначеного кольору.

Голод і холод ніби запряглися, щоб доконати ослаблених людей. Хата хоч і маленька була в нас, та взимку пара стояла від холоду. Голодна смерть щоденно косила людей. Дивишся, бувало, у вікно пробивається через замети людина, спіткнулася і вже не підвелася. Нікому було піднімати мерців. Довгий час навіть ніхто не знав, що в Герасименка Леоніда четверо малолітніх дітей і жінка голодні замерзли в нетопленій хаті, поки господар повернувся з шукачів їжі для своєї сім'ї десь на руднику. Прислали людей з колгоспу, замотали усіх у сірячину і відвезли санчатами на кладовище.

Випало нашій сім'ї звідати й іншого горя. Батько пішов працювати на шахту, щоб якість допомогти нам з продуктами. Та незабаром йому пришили ярлик саботажника хлібоздачі. До хати зайшли якість голова сільради Ілюхін, фінагент Герасименко. Ілюхін тряс перед батьком якимось папірцем, обзиваючи його далеко не книжними словами. А потім відправили батька, як тоді говорили до “білих ведмедів”. Перед війною тільки повернувся сивий, хворий і зморшкуватий, як гриб. Пройшов Вітчизняну війну спочатку до кінця. Не раз дивився смерті в очі. Та таке якість призабулося з часом. А ось голод 33-го... Вжахані голодні очі дорослих і дітей. Пухлі руки і ноги немовби колодки стоять перед очима. Таке не забувається. Усе життя живу біля землі. Не вірив і не вірю, що земля може бути злою матір'ю для трудівника. Те нещастя на совісті злих людей”.

**Спогади Надії Пилипівни Страшко, колгоспної пенсіонерки [8, с. 32].**

“У нас було шестеро дітей. Старші працювали, а менші навчалися в школі. Я ходила до четвертого класу. Якщо те можна було назвати навчанням. Зіб'ємося

було, як ягнята, біля вчительки з мисками. Хтось крихітку хліба жує або зернину. В обідню пору нас вели до кімнати, там наливали по мисочці ріденького супу. Не пам'ятаю, щоб хто їв ложкою – випивали навхильці. Дивимось на куховарку голодними очима, може дасть добавки. Та вона відверталася, сама ковтала сльози.

Багато вже прожила на світі, доводилося бути в різних ситуаціях, а голод повіки не забуду. Не приведи доле нашим дітям та онукам такого. Часто запитують себе, за що люди та страждали, хто від цього мав користь?”.

Голод на Донбасі тривав довше, ніж в решті України, бо індустріальними містечками продовжували блукати тисячі “розкуркулених” селян, позбавлених власної домівки, змушених поневірятися у пошуках їжі. Чверть населення на Донбасі померли від голоду. Ці люди могли жити, любити, мріяти та творити. Ці люди стали жертвами радянської машини, яка знищувала селян. Моторошно все те згадувати. Якийсь скептик може сказати: “Для чого все те згадувати? Тільки пам'ять важка, як брила застерігає від безпам'ятства, кличе бути на чатах нинішніх оновлюючих процесів”.



## ВИСНОВКИ

Отже, тема голодоморів 1930-40-х рр., незважаючи на чисельність наукових праць, продовжує залишатись однією з найактуальніших в українській історичній науці. Тому кожна публікація, що базується на нових архівних документах, є подією, адже вона проливає світло на нові, ще невідані сторінки цієї трагедії.

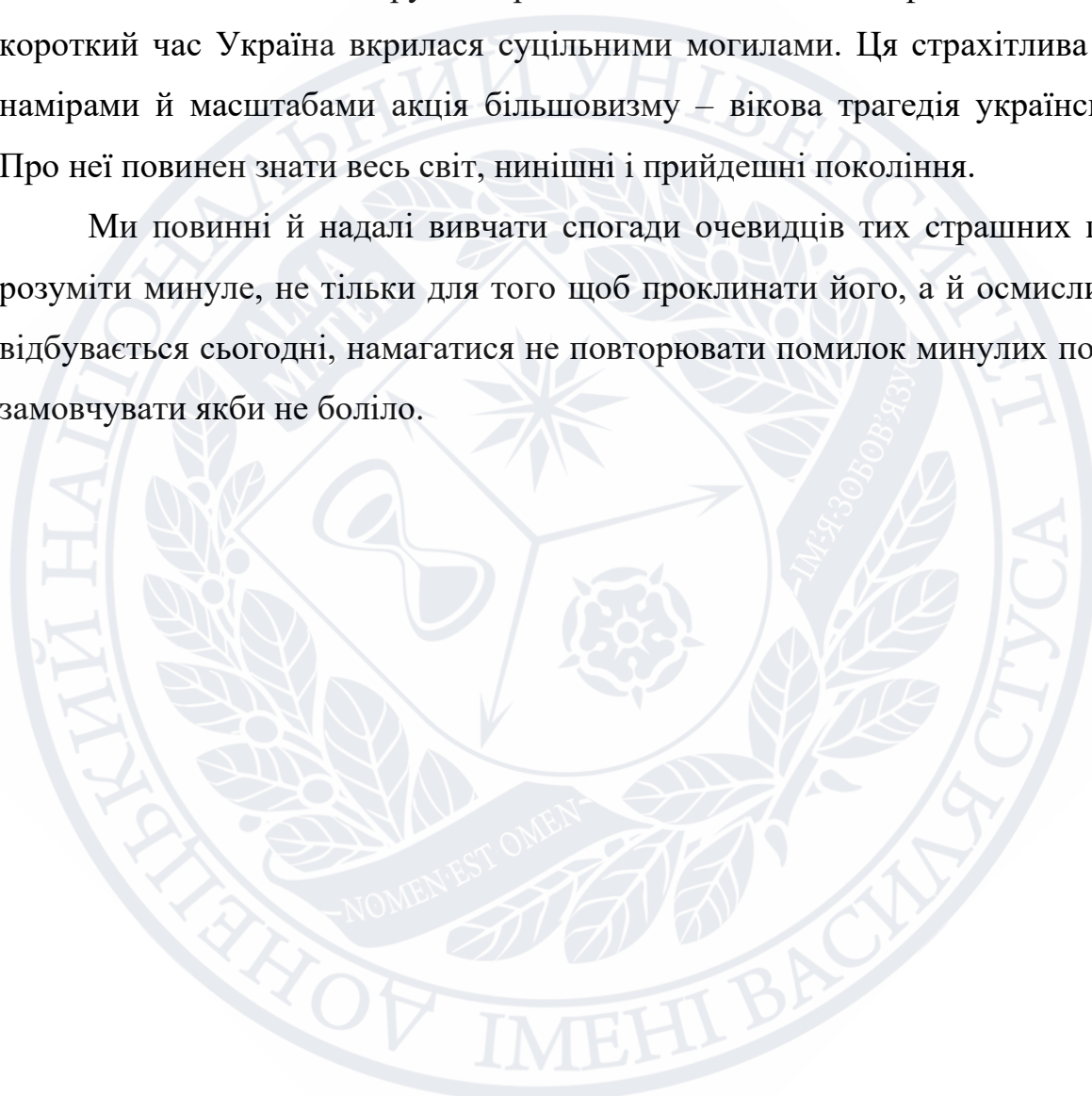
Голодомори стали чорними сторінками в історії українського народу, що сьогодні об'єднує представників різних етносів, створює умови для толерантних міжетнічних взаємин та зумовлює необхідність наукових досліджень трагедій. Вивчення історії Голодомору через спогади очевидців цих страшних подій, сприяє глибшому розумінню суті тоталітаризму, механізмів зловживання владою, приниження людини і, таким чином, відповідальності кожного у відносинах “людина-влада”.

Масове фізичне винищення хліборобів штучним голодом було свідомим терористичним актом сталінської політичної системи проти мирних людей, проти українців як нації і, проти селян як класу. Внаслідок чого зник не тільки численний прошарок заможних і незалежних від держави селян-підприємців, але й цілі покоління землеробського населення. Було підірвано соціальні основи нації, її традиції, духовну культуру та самобутність. Головною метою організації штучного голоду був підриг соціальної бази опору українців проти комуністичної влади та забезпечення тотального контролю з боку держави за всіма верствами населення.

Був час коли навіть згадка про нечуваний в історії людства голодомор на Україні в 1932-1933 роках оголошувалася злісним наклепом на радянську дійсність. Та сьогодні ми уже знаємо: голодомор був наперед спланований, штучно створений. Це був геноцид. Вбивали цілий народ. Народ, який ніколи нікого не гнобив, зроду-віку займався хліборобством, мав лагідну душу, найзадушевнішу в світі пісню. Це був найстрашніший злочин Сталіна і його найближчих опричників, сотень тисяч їхніх яничарів на місцях. Безпосередньою

реквізицією зерна та інших продуктів займалися спеціальні уповноважені, комітети незаможників, “буксирні” бригади та інші “активісти”. Під виглядом боротьби з куркульством вони довели селян до відчаю. Реквізиторські групи нищили по селах і забирали останні жмені зерна. Люди або вмирали з голоду або накладали на себе руки. Траплялися непоодинокі факти людодства. За короткий час Україна вкрилася суцільними могилами. Ця страхітлива за своїми намірами й масштабами акція більшовизму – вікова трагедія української нації. Про неї повинен знати весь світ, нинішні і прийдешні покоління.

Ми повинні й надалі вивчати спогади очевидців тих страшних подій щоб розуміти минуле, не тільки для того щоб проклинати його, а й осмислити те, що відбувається сьогодні, намагатися не повторювати помилок минулих поколінь, не замовчувати якби не боліло.



## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. Київ, 1993. 275 с.
2. Мейс Дж. Е. Вибіркова пам'ять. Голодомор в Україні. *Україна Incognita* / за ред. Л. Івшиної. Київ, 2002. С. 291–294; Його ж. Земля на крові. *Україна Incognita*. ТОП-25 / за заг. ред. Л. Івшиної; упоряд. І. Сендюков, А. Мотозюк. Київ, 2014. С. 315–325; Його ж. Штучний голод 1933 р. в радянській Україні: що сталося й чому? пер. і публікація А. Сидорука. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 185–200; Мейс Джеймс Ернест. *Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні* / вступ. слово Є. Нищука; передм., авт. текст В. Марочка. Дрогобич, 2018. С. 263–265.
3. Назарова К. Формування концепції голоду-геноциду в інтелектуальній культурі української діаспори (1960–1980-х рр.). *Мандрівець*. 2013. № 2. С. 40.
4. Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид українського народу. *Голодомор в Україні 1932-1933 рр.*: Бібліографічний покажчик. Вип. 2. Одеса, 2008. С. 20.
5. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2003. 888 с.
6. Кульчицький С. В. Голод 1932-1933 рр. як геноцид. Київ, 2005; Його ж. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид. Труднощі усвідомлення. Київ, 2007; Його ж. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ, 2008.
7. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. Київ, 2008. 224 с.
8. Бледнов С. Голодомор на Донбасі 1932–1933 рр. Донецьк, 2008. 304 с.
9. Марочко В. Голодомор 1932–1933 років на Донбасі. Київ, 2015. 98 с.
10. Григорчук П. С., Романюк І. М. Голод 1932–1933 рр. на Вінниччині. 2003. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9656/1/24.pdf>



11. Петренко В. І. Наростання голодного мору на Поділлі (1928–1933 рр.). URL:  
[http://library.vspu.edu.ua/repozitarij/repozit/texti/kraeznavchi/vinnicke\\_konferencija/k5\\_4.htm](http://library.vspu.edu.ua/repozitarij/repozit/texti/kraeznavchi/vinnicke_konferencija/k5_4.htm)
12. Врятована пам'ять: Голодомор 1932–1933 рр. на Луганщині: свідчення очевидців / упоряд. І. Магрицька. Луганськ, 2008. 464 с.
13. Джеймс Е. Мейс. Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року. *Сучасність*. 1993. № 4.
14. Борисенко В. Усні свідчення про геноцид. *Пам'ять століть*. 2003. № 3.
15. Борисенко В. К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ, 2007.
16. 33-й: Голод: Народна книга–меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ, 1991. 584 с. С. 17–18.
17. Голодомор 1932–33 років: документи і матеріали / відп. ред. Р. Я. Пиріг. Київ, 2007. 1128 с.
18. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / відп. ред. В. К. Борисенко. Київ, 2008. 604 с.
19. Голод 1921–1923 рр. *Історія України*, 1996. С. 183–189.
20. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ, 1990. 605 с.
21. Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю. Мицик. Київ, 2003. 296 с.
22. Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині. Свідчення очевидців / відп. ред. І. В. Магрицька. Луганськ: Промдрук, 2008. 443 с.
23. Енциклопедія сучасної України. URL:  
[http://esu.com.ua/search\\_articles.php?id=29090](http://esu.com.ua/search_articles.php?id=29090)
24. Конвенции и соглашения. ООН. 1946. URL:  
[https://www.un.org/ru/documents/decl\\_conv/conv1946.shtml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conv1946.shtml)

25. Конвенции и соглашения. ООН. 1948. URL:  
[https://www.un.org/ru/documents/decl\\_conv/conv1948.shtml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conv1948.shtml)
26. Вербицкий М. Наибольший злочин Кремля – запланований советською Москвою штучний голод в Україні 1932-33 р. Лондон, 1952. 112 с.
27. Парсенюк Б. Невгамовний біль, 1932-1933: іст. дослідж., нариси, свідчення, спогади, док. / [ред.-упоряд. Бледнов С. Ф.; Парсенюк Б. Ф. та ін.]. Донецьк, 2007.
28. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Обласна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» (голова І. С. Гамрецький, заступники голови В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін./ Автори-упорядники: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. Вінниця, 2007. 704 с.
29. Голодомор 1946–1947 років. URL:  
<http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1945-1953/1946-1947/>
30. Задніпровський О. І. Хроніка голоду 1946-1947 років у Донбасі / Донецький національний ун-т; Донецьке відділення Наукового Товариства ім. Шевченка; Український культурологічний центр (м. Донецьк). Донецьк, 2007. 372 с.
31. Воронов І. О., Пилявець Ю. Г. Голод 1946–1947 рр. Київ, 1991.
32. Голод в Україні 1946-1947: Документи і матеріали / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (ред.), О. М. Веселова (упоряд.). Київ, 1996. 375 с.
33. Задніпровський О. І. Особливості голоду 1946–1947 років у Донбасі. *Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки*: Матеріали Міжнарод. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.). Київ – Нью-Йорк, 1998.
34. Голод на Донбасе 1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 года  
[https://dn.archives.gov.ua/vystavky/2015/1.Golod\\_na\\_Donbasse.pdf](https://dn.archives.gov.ua/vystavky/2015/1.Golod_na_Donbasse.pdf)

35. Спогади Лупяк Галини Іванівни. Записані 10.11.2019 (інтерв'юер Слободянюк Д. Я.).
36. Спогади Завальної Надії Василівни. Записані 10.11.2019.
37. Спогади Гончара Петра Григоровича. Записані 05.11.2019.
38. Спогади Чувілова Миколи Петровича. Записані 11.11.2019
39. Спогади Пащенко Людмили Андріївни. Записані 11.11.2019.
40. Спогади Лупяк Галини Іванівни. Записані 12.11.2019.
41. Спогади Мельник Зінаїди Денисівни. Записані 12.11.2019.
42. Спогади Жук Марії Федорівни. Записані 12.11.2019.
43. Спогади Сивак Мотрі Сименівни. Записані 16.11.2019 (інтерв'юер Сивак Галина Іванівна).
44. Спогади Гаврюшової Ганни Семенівни. Записані 20.11.2019 (інтерв'юер Гаврюшов Олександр Петрович).
45. Спогади Катерини Іванівни Довганюк. Записані 30.05.2003 (інтерв'юер невідомий).
46. Спогади Бернацької Ірини. Записані 16.08.2005 (інтерв'юер Казимір Олеся).
47. Спогади Корначук Марії Захарівни. Записані 23.11.2019. (інтерв'юер Слободянюк Д. Я.).
48. Спогади Кушнір Ганни Яківни. Записані 22.11 2019.
49. Спогади Сивак Галини Іванівни. Записані 20.11.2019.
50. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008.
51. Василишина Н.П. Говорять свідки Голодомору. Ізяслав, 2008.



## ДОДАТКИ

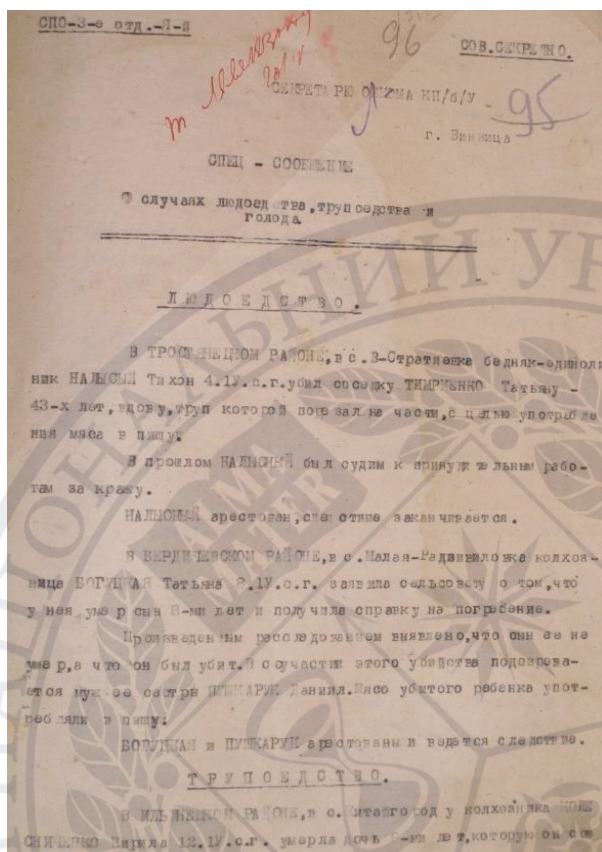


Фото 1.

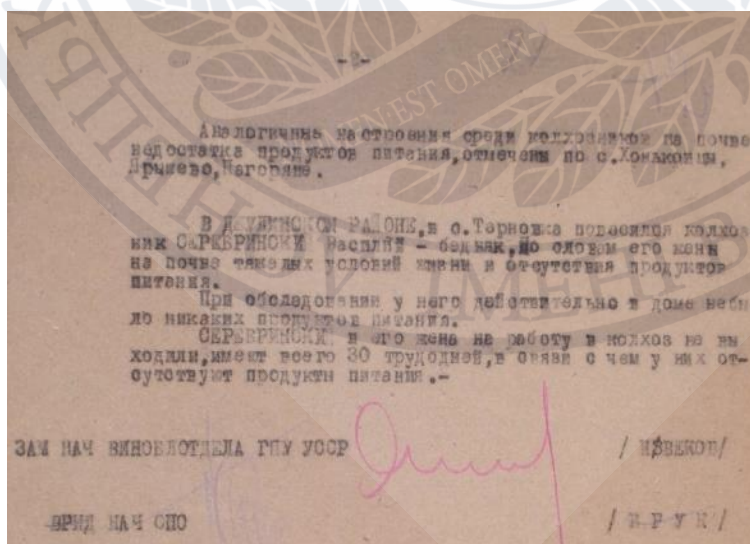


Фото 2.

Райпаркомом с своей стороны проверить во всех без исключения колхозах заключенные договоры между МТС и колхозами и организациями колхозников.

IV. В связи с большим единоличным сектором в области /до 35% / и отсутствием семян у некоторой части единоличников в ряде районов, просить тов. ПЕТРОВСКОГО информировать Ц.С.К. и Ц.С.К. о положении с подготовкой единоличного сектора и сева.

V. Отметив напряженное положение с тягловой силой в области, особенно в пораженных в продовольственном отношении районах, где значительно место занимает бурьянная площадь, просить Ц.С.К. учесть в свое время поднятый Обкомом вопрос относительно ввоза в область тракторов.

Кроме того в связи с напряженным состоянием фуражных фондов в колхозах, просить Ц.С.К. в качестве ссуды до 8-10 т. тонн фуража, в первую очередь для следующих районов: Брестского, Неманского, Вороновского, Калиновского, Литинского, Станиславского, Могилевского, Лепельского, Лавинского, Гайсинского, Копальского, Тельмановского, Троицкого.

VI. Несмотря на категорические указания Обкома, ряд районов не организовали проверки в колхозах качества посева и до сих пор не обеспечена нормальная работа комиссий по качеству, благодаря чему выявлено ряд случаев недоброкачественной пшеницы и посева.

Обязать Райпарком на протяжении ближайших дней повсеместно во всех колхозах организовать работу комиссий по качеству и обеспечить строжайший контроль со стороны Ц.С.К. единоличных организаций и районных комиссий за качеством посевов, привлечь к ответственности виновных в недоброкачественной пшенице и посевах.

Обком обязывает все Райпаркомы области и в первую очередь отставших районов, закончить вручение обязательств по колхозному и единоличному сектору по обязательной поставке хлеба в ближайшие 2 - 3 дня.

VII. Принять предложение тов. ПЕТРОВСКОГО о том, чтобы специально информировать Ц.С.К. о положении с подготовкой и доставкой семян, особенно в наиболее пораженных в продовольственном отношении районах, в частности неосвоенной продовольственной и фуражной площади на период проведения подготовочных работ.

х х  
х

Констатировать, что за последние месяцы, после посланных Ц.С.К. инструкций, продовольственное положение в пораженных районах области у отдельных колхозов улучшилось, но в большинстве районов положение остается напряженным. Число голодающих по-прежнему ориентировочно подсчитано около 80.000 человек.

Расширившись количество пораженных районов, и продовольственное положение ухудшилось, необходимо больше внимания уделять увеличению эффективности работы государственных организаций, увеличению эффективности. Считать необходимым об этом оперативно информировать Ц.С.К.

Также просить тов. ПЕТРОВСКОГО проинформировать Ц.С.К. о продовольственном положении в области и о материалах полученных на приобщение к делу.

В заключение к принятым Обкомом мерам продовольственной помощи, считать необходимым дополнительно провести следующие мероприятия:

1. Принять предложение тов. ПЕТРОВСКОГО о вводе в особо пораженных районах и селах 25% хлеба заготовленного в порядке нормы, для особо больных и детей.

Фото 3.



Фото 4 (Свідок Завальна Надія Василівна)





Фото 5 ( Мельник Зінаїда Денисівна – спогади матері)

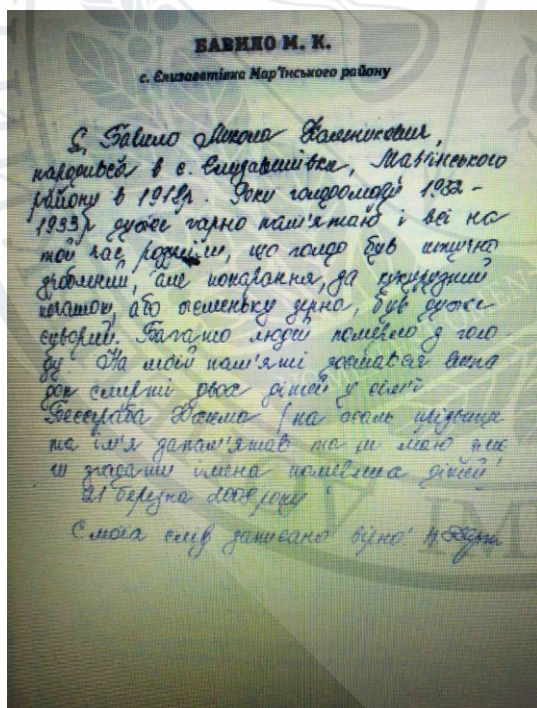


Фото 6.



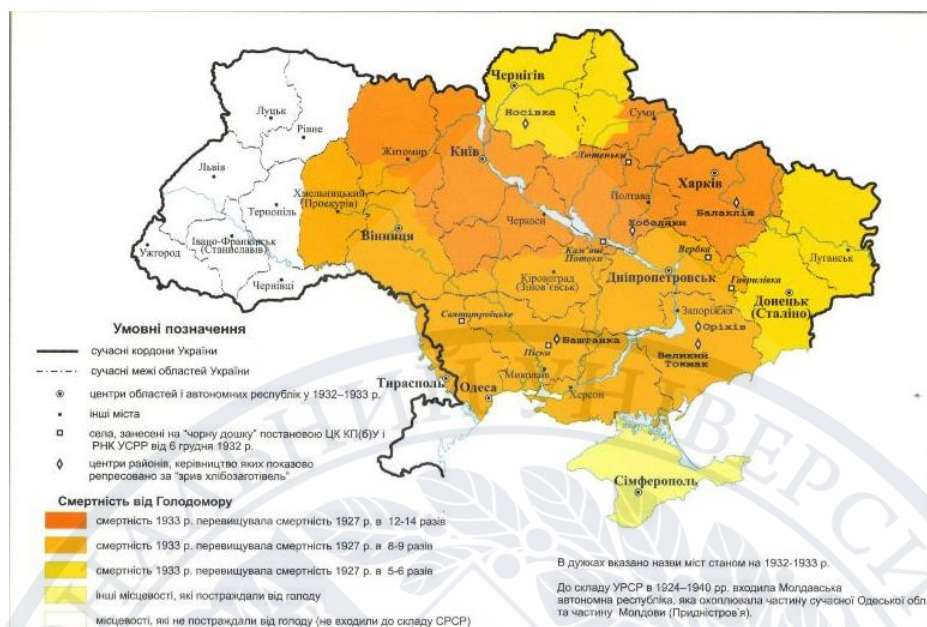


Фото 7.



Фото 8.



Фото 9.



Фото 10.

Джерело: <https://novgymnasium.wordpress.com>

Джерело: [http://gimnaziumsok.at.ua/index/pochatkovi\\_klasi/0-15](http://gimnaziumsok.at.ua/index/pochatkovi_klasi/0-15)

Джерело: [http://lib.khnu.km.ua/inf\\_res/vistavki/vystavka2013\\_golod/1.php](http://lib.khnu.km.ua/inf_res/vistavki/vystavka2013_golod/1.php)